

Sumqayıt hadisələri 1988

Dövri mətbuat 2003-cü il

Mündəricat

- ❖ Şəlalə İbrahimova. Ermənilər Sumqayıtda öz qocalarını öldürüdülər ki, növbəti fitnəkarlıq üçün bəhanə düzəltsinlər.....S. 2
- ❖ Vaqif Bayramov. Sumqayıt hadisələrinin ssenarisini hazırlayanlar da onu yerinə yetirənlər də ermənilər idi.....S. 5
- ❖ Ş.İbrahimova. Sumqayıtda öldürülən ermənilər “Krunk” təşkilatına pul ödəməyənlər olub.....S. 9
- ❖ Kərim Bayramzadə. Sumqayıt: 1988-ci il fevral hadisələrinə siyasi qiymət verilməlidir.....S. 12
- ❖ Əvəz Mahmud Lələdağ. Erməni şivəni.....S. 14
- ❖ Vaqif Bayramov. Sumqayıt hadisələri ermənilərin düşünülmüş məkrli planı idi.....S. 15
- ❖ Mustafa N. Sumqayıt hadisələri M.Qarbaçovun razılığı və DTK-nın nəzarəti altında törədilmişdi.....S. 18
- ❖ Xanlar Əliyev. Sumqayıt hadisələrindən 15 il keçir.....S. 23
- ❖ Ələsgər Əhmədov. “Günahım nə idi –indi də bilmirəm”.....S. 25
- ❖ Hüseyəğa Xancanov. Əvvəlcədən hazırlanmış qəddar və məkrli planı.....S. 26
- ❖ S. Səfiyev. Sumqayıt həqiqətləri.....S. 28
- ❖ Şəlalə İbrahimova.Sumqayıt hadisələri: şərin burulğanı və erməni məkri.....S. 30
- ❖ S. Səfiyev. Sumqayıt hadisələri şahidlərin gözü ilə.....S. 35
- ❖ Həsən Sadıqov, Ramazan Məmmədov. Sumqayıt hadisələri erməni terrorizminin tərkib hissəsidir.....S. 37

Ermənilər Sumqayıtda öz qocalarını öldürürdülər ki, növbəti fitnəkarlıq üçün bəhanə düzəltsinlər

Erməni separatçılarının xalqımıza qarşı xəyanətkarlığının, fitnəkarlığının daha bir səhifəsi olan Sumqayıt hadisələrindən 15 il ötür. 1988-ci il fevralın 27-28-də mənfur düşmənlərimiz olan ermənilər öz bəd əməllərini qoynunda 80-dən çox millətin və xalqın övladı yaşayan bir şəhərdə həyata keçirməklə əslində özlərini ifşa etmiş oldular. Çünki indi Sumqayıtın və sumqayıtlıların gühahsızlığı çoxlarına bəllidir. Lakin daşnakların məkri bu gözəl şəhərin sinəsinə dağ çəkdi. Ancaq azərbaycanlıların xeyirxahlığı və sülhsevərliyi olmasaydı, qurbanların sayı, şübhəsiz, daha çox ola bilərdi.

Sumqayıtda o zaman bir çox millətin nümayəndəsi və o cümlədən 14 min erməni yaşayırdı. Bu şəhərin tarixində heç vaxt millətlərarası ayrı-seçkilik olmamışdır. Bəs, necə oldu ki, bu hadisə baş verdi və bu kimə lazım idi? Bu suallara cavab birmənalıdır. Sumqayıt hadisələri Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq istəyən erməni millətçilərinə və onların havadarlarına lazım idi. Faciəli günlərin şahidləri olmuş ziyalılar da bu fikirdədirlər.

Əvəz Mahmud Lələdağ,

şair

-1988-ci il fevralın 27-28-də Sumqayıtda baş verən hadisələr gözlərimizin qarşısındadır. Sumqayıt nehrə kimi çalxalanırdı. İnsanlar çaş-baş qalmışdılar. On illərlə qonşu olduqları ermənilərin tərribatçı hərəkətlərindən baş çıxara bilmədilər. Bu faciənin təşkilatçısı “Daşnaksütyun” partiyasının çox fəal üzvlərindən biri olan Eduard Qriqoryan idi. O da ssenari ilə işləyirdi ki, kənardan baxanlar ondan heç cür şübhələnmirdi. Bir də ən maraqlısı o idi ki, qətlə yetirilən ermənilərin hamısı yaşlı adam idi. Sual olunur, cavanları qoyub, qocaları niyə öldürsünlər ki?... Misal üçün Emma Qriqoryan 79 yaşında, Nikolay Danilyan 69 yaşında idi, digərləri də elə... Sonradan məlum oldu ki, faciənin qurbanlarının hamısı ermənilərin özləri tərəfindən qətlə yetirilib. Hadisələr başlamazdan əvvəl “Daşnaksütyun” partiyasının üzvləri hətta əmanət kassalarında olan pullarını da çıxartmışdılar. Sumqayıt hadisəsindən 3-5 gün sonra Xankəndində “Sumqayıt qurbanları” adlı abidə ucaldılar. Həmin abidəyə dünya ictimaiyyətinin, beynəlxalq təşkilatların diqqətini cəlb etmək üçün min oyundan çıxdılar. Guya, məzlum, yazıq, cəfakəş erməniləri Sumqayıtda qırıblar.

1989-cu il sentyabrın 23-də Yerevandakı Arxitektura evində geniş mətbuat konfransı keçirildi və millətçi erməni daşnakları Sumqayıt hadisələrinə siyasi qiymət verməyi tələb etdilər. Ermənistan Jurnalistlər İttifaqı tərəfindən təşkil edilmiş bu konfransa elm xadimlərini, tanınmış adamları, jurnalistləri dəvət etmişdilər. Gündəlikdə duran əsas məsələ Sumqayıt hadisələrinə siyasi qiymət vermək və dünyaya yaymaq idi. Konfransda çıxış edənlər hamısı “Əgər Sumqayıtda erməniləri qırmasaydılar, ermənilər Azərbaycanlılara qarşı müharibə etməzdilər” dedilər. Əslində ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı müharibəsi çoxdan başlanılmışdır. Dağlıq Qarabağda iğtişaşlar şiddətlənir, Ermənistandan Azərbaycanlılar qovulurdu... Digər tərəfdən isə bu münaqişənin kökləri çox-çox dərinliklərə gedib çıxır.

Məgər 1905-ci ildə daşnak Qazar Stepanyants Zəngəzura hücum edəndə, od vurub kəndləri yandıranda, əhalini qılıncdan keçirəndə də Sumqayıt hadisəsi olmuşdur, ya o vaxt Azərbaycanlılar onlara nəşə etmişdi? 1918-ci ildə Andronik Zəngəzurun 31 kəndini xaraba qoyanda, insanları ağlasığmaz işgəncələrlə qətlə yetirəndə, Şükər kəndində 377 nəfər dinc əhalini qayadan töküüb qıranda Ağüdü kəndinin 400 nəfər dinc əliyalın adamları məscidə doldurub bir hissəsini vəhşi heyvanlara yem edəndə, bir hissəsini tüstü ilə boğanda, Sumqayıtda hadisə olmuşdumu? Tat kəndinin 2859 nəfər əhalisini kanallarda qıranda, hamilə qadınların qarnını süngü ilə dəlik-deşik edəndə, 70 nəfər azyaşlı uşağı süngülərə taxıb, yolun kənarlarına düzəndə, qızların hörüklərini kəsib, çatı toxutdurub sonra siyirmə edib, öz boğazlarına keçirib ağaclardan asanda, insanların çılpaq kürəyində qaynar samovar qaynadanda Sumqayıtda hadisə olmuşdumu?

1918-ci ilin mart ayında Novruz bayramı ərəfəsində erməni millətçiləri Bakıda, Şamaxıda, Muğanda, Lənkəranda, Qubada 50 mindən çox azərbaycanlıyı qətlə yetirəndə, 10 minlərlə dinc əhalini yerindən yurdundan didərgin salanda Sumqayıtda hadisə olmuşdu? Bakıda, Şamaxıda 1653 qadını, 965 uşağı qılıncdan keçirəndə, Quba qəzasında 122 kəndi yerlə yeksan edəndə Sumqayıtda faciə baş vermişdimi? Erməniləri “qırmışdırlarmı?” Bunlar hamısı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım planının tərkib hissəsi idi.

Müzəffər Gülümov,

Sumqayıt Ağsaqqallar şurasının sədri

-Sumqayıt hadisələri çox böyük ustalıqla hazırlanmışdı. Bu, erməni millətçilərinin və onların havadarlarının Azərbaycan xalqına qarşı total hücumundan, torpaqlarımıza təcavüzündən əvvəl dünya ictimaiyyətini Azərbaycan əleyhinə kökləmək məqsədini güdürdü. Hadisənin baş verdiyi günün səhərişi dünyanın bütün aparıcı telekanalları Sumqayıt hadisələri ilə bağlı dəhşətli süjetlər göstərirdilər. Sumqayıtın beş addımlığında olan Bakıda hadisə barədə müfəssəl məlumatın olmadığı halda, beynəlxalq telekanallarda geniş materialların verilməsi bir daha onu göstərir ki, ermənilər və xarici kəşfiyyat orqanları hadisələri çox böyük incəliklə işləyib hazırlamışdılar. Şəksizdir ki, burada SSRİ KQB-sinin də xüsusi rolu vardı.

Sumqayıt hadisələrinin ssenarisi əvvəlcədən Ermənistanda hazırlanmışdı. Rejissor, operator və baş rolların ifaçıları işarə gözləyirdilər. Bunu bir daha təsdiq etmək üçün bakılı erməni Robert Arakelovun “Faciənin gühahkarları məlumdur” kitabından aşağıdakı sözləri sizin nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. O yazır : “Yerevan şəhər radio qovşağından verilən xəbərlərə qulaq asmaq üçün mən öz otağımdan çıxıb, qonşu otağa keçdim. Lakin 3 dəqiqədən sonra rəisin katibəsi mənə bildirdi ki, rəis mənə axtarır. Mən onun yanına girən kimi o soruşdu: “Haradaydın?”

Cavab verdim ki, otağımda radio işləmədiyini üçün qonşu otağa keçmişdim. O, məndən soruşdu:
- Nə xəbər verdilər?

-Rabitə, poçt, teleqraf nazirinin təyin olunması haqqında məlumat verdilər.

O, belə bir sual verdi:

- Görəsən, bu vəzifəyə... təyin edəcəklərmi?

O, bu sualı o qədər asta səsle dedi ki, mən familiyanı eşidə bilmədim. Mən söhbətimizin nə ilə sona çatacağını bilmədiyim üçün ona belə bir sual verdim:

-O sizin yaxın adamınızdırmı?

-Yox. Bu o adamdır ki, Sumqayıtda bütün çəkilişləri təşkil etmişdir. Hansi nöqtələrdən çəkiliş aparılmasını təyin etmiş, bir sözlə yaxşı çalışmışdır.

Mən öz eşitdiklərimə inanmayaraq ona sual verdim:

- Məgər o əvvəlcədən bu hadisələrin olacağını bilirdimi?

- Əlbəttə. Onlar hər şeyi hesablamışdılar. Görəsən, onu nazir təyin edəcəklərmi?

Bu da çox həqiqətlərin üstünə işıq salır. Bəli, Sumqayıt hadisələri əvvəlcədən hazırlanmış və çox böyük vəhşiliklə həyata keçirilmiş, mənfur planın tərkib hissəsi idi.

Şəlalə İbrahimova

“Xalq qazeti” 22 fevral 2003

Sumqayıt hadisələrinin ssenarisini hazırlayanlar da onu yerinə yetirənlər də ermənilər idi

On beş il bundan əvvəl baş verən Sumqayıt hadisələrini bu gün xatırlayanda, şahidlərin söhbətini dinləyəndə belə bir qənaətə gəlicən: o vaxt iğtişaşlar birdən-birə baş verməmişdi. Qarışıqlığa, qətlərə əvvəlcədən hazırlıq işləri görülmüşdü, şərait yaradılmışdı. Heydər Əliyevin 1987-ci ilin oktyabr ayının 27-də Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən azad edilməsi erməni separatçıları daha da fəallaşdırmışdır. Həmin vaxtdan etibarən Ermənistanda Dağlıq Qarabağa ərazi iddiaları irəli sürülür, kütləvi aksiyalar, imza toplama kompaniyası keçirilirdi. Məkrli düşmən getdikcə azğınlaşırdı. Bu azğınlıq, özbaşınalıq, nəhayət kulminasiya nöqtəsinə çatdı: 1988-ci il fevral ayının 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası muxtar vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxıb, Ermənistana qatılması barədə qərar verdi. Bir gün sonra Sov. İKP MK –nın Siyasi Bürosu Dağlıq Qarabağda vəziyyətin normallaşdırılması barədə qərar qəbul etdi. Fevralın 23-də isə vilayət partiya komitəsinin birinci katibi V.Gevorkov vəzifəsindən azad olunub yerinə qatı millətçi N.Poqosyan seçildi. Əlbəttə, bu “tədbirlər” ermənilərin daha da əl-qol açmasına, azğınlaşmasına təsir göstərdi. Halbuki istər Ermənistanda, istərsə də Dağlıq Qarabağda erməniləri “ağıla, zəkaya” dəvət etmək əvəzinə, onların hərəkətlərinə, əməllərinə ciddi hüquqi qiymət verilməli idi. Bax, Sumqayıt hadisələri belə şəraitdə baş verdi. Araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, iğtişaslardan bir neçə ay əvvəl ermənilər kütləvi şəkildə şəhərin əmanət kassalarında olan əmanətlərini götürmüşlər. Təxribat törətmək üçün Sumqayıta Azərbaycan dilini təmiz bilən ermənilər gəlmişlər. Onlara şəhərdə gizli fəaliyyət göstərən “Krunk” təşkilatına üzv olmaq istəməyən ermənilərin ünvanları verilmişdi ki, iğtişaşlar başlayanda kütləni onların üzərinə yönəltsinlər...Bütün bunlar barədə şahidlər ətraflı söhbət açdılar.

Təvəkkül Məmmədov, *Sumqayıt şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı:*

- Zaman ötdükcə bu hadisələrin baş vermə səbəbləri, onun təşkilatçıları və bilavasitə iştirakçıları barədə daha aydın təsəvvür yaranır. O zaman şəhər rəhbərliyində çalışdığımndan tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, baş verənlər bizim üçün gözlənilməz oldu. Cəmi bir neçə gün ərzində şəhərdə vəziyyət nəzarətdən çıxdı. Lakin sonradan aydınlaşdı ki, iğtişaşlar çox dəqiqliklə planlaşdırılıb və təşkil edilmişdir. Bu işin başında isə ermənilər özləri durubmuş. Hadisələr səngiyəndən sonra bilindi ki, fevral ayının əvvəllərində Sumqayıtda yaşayan bir çox erməni öz xahişi ilə işdən çıxmaq barədə müdiriyyətə ərizə ilə müraciət etmiş, işdən çıxmayanlar isə kütləvi sürətdə əmanət kassalarından əmanətlərini götürərək şəhərdən getmişlər. Hadisənin qurbanları isə əsas etibarə ilə “Krunk” millətçi təşkilatına üzvlük haqqı verməkdən imtina etmiş, əslən Dağlıq Qarabağdan olan, separatçıların fitnəsinə uymayan sadə ermənilər olmuşdular.

Talançı quldurlar əvvəlcədən tərtib edilmiş siyahı ilə ünvanlara üz tutmuşdular. Onların başında isə “Paşa” ləqəbli əvvəllər 3 dəfə məhkum həyatı yaşamış Eduard Qriqoryan olmuşdur. O, 5 nəfər erməniyə təkbəşinə qətlə yetirmişdir. Hadisədən sonra Qriqoryan həbs olunmuş, 12 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. Lakin sonradan Ermənistana təhvil verilmiş və nə qədər qərribə görünsə də azadlığa buraxılmışdır. Təsəvvür edin, hadisələrin əsas iştirakçısı, 5 erməniyə qətlə yetirmiş bir

başkəsən Ermənistanda azadlığa buraxılıb. Yalnız bu fakt deməyə əsas verir ki, baş vermiş iğtişaşların ssenarisi Ermənistanda yazılmışdır.

Ümumiyyətlə, Sumqayıtda törədilən hadisələrə tarixi baxışdan yanaşılmalıdır. Azərbaycan – Ermənistan münasibətlərində müxtəlif dövrlərdə gərginliyin yaşandığı hamıya məlumdur. O da aydındır ki, münaqişələrin yaranmasında həmişə günahkar uzaq havadarlarının fitvasına uymuş ermənilər olmuşdur. Ermənilər daim özlərini dünyaya məzlum, başıbəlali xalq kimi göstərirlər. Açıqını demək lazımdır ki, onlar doğrudan da başıbəlali xalqdır. Ona görə yox ki, erməniləri əhatə edən qonşu xalqlar əsrlər boyu onlara qənim kəsiliblər. Qətiyyəni yox. Ermənilər ona görə başıbəlalılardır ki, onların aparıcı qüvvələri, ilk növbədə ziyalıları daima özgə qüvvələrin əllərində alətə çevrilmişlər, həyatın reallıqları ilə bərişmamış, yalnız və yalnız böyük imperiyalara xas ambisiyalarla yaşamışlar. Onların “Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” xülyaları, tarixi müstəsnaqlıq barədə sərsəm ideyaları özlərinə və qonşu xalqlara faciələr gətirmişdir. Bu xalq, ümumiyyətlə, sakit və dinc yaşamağı bacarmır. Hələ iyirminci əsrin əvvəllərində, 1906-cı ildə tanınmış Azərbaycan publisisti Ömər Faiq Nemanzadə “İrşad” qəzetində yazırdı ki, “... ermənilər, nəyin bahasına olursa olsun, Ermənistan dövləti yaratmaq fikirlərini gerçəkləşdirəcəklər. Bu məqsədə çatmaq üçün onlar bizləri İrəvandan, Qarabağdan, Qarsdan qovmağa çalışacaqlar. Biz bilməli və yadda saxlamalıyıq ki, ermənilərdən hər cür alçaqlıq gözləmək olar. Onlar müsəlmanları özlərinə qarşı qaldıracaq, onları hücumlara təhrik edəcək, bilərəkdən itkilər verəcək, daha sonra isə bütün Avropada əzabkeş olmaları barədə ağlaşma quracaqlar. Onlar tədricən öz cinayətlərini həyata keçirmək üçün plan quracaq və onların həyata keçirilməsi üçün yollar arayacaqlar”.

Ömər Faiqin sözləri sanki bu gün deyilibdir. Doğrudan da, ermənilər çirkin niyyətlərinə çatmaq üçün heç nədən, hətta öz soydaşlarını qırmaqdan belə çəkinməyiblər və yenə də bu mənfur əməllərini davam etdirirlər.

Sumqayıtda törədilmiş hadisələr zamanı müxtəlif millətlərin nümayəndələrindən olan 32 nəfər həlak olmuş, 400 nəfərdən çox adam bədəni xəsarəti almış, 200-dək mənzil dağıdılmış, dövlətə o vaxtki qiymətlərlə 7 milyon manatlıq zərər dəymişdir. İstintaq materiallarında deyilir ki, 444 nəfər baş verən hadisələrə görə məhkəmə qarşısında cavab verməli olmuş, onlardan 400 nəfərə yaxını 10 və 15 sutka azadlıqdan məhrum edilmişdir.

Ən çox maraq doğuran faktlardan biri də odur ki, hadisələrin səhəri günü baş verənlər barədə bir çox Avropa ölkələrinin televiziyaçıları ilə videosüjetlər göstərildi. Bildiyiniz kimi, həmin dövr çox az adamda videokameralar vardı. Burada isə şəhərin ayrı-ayrı rayonlarında bir çox materiallar lentə alınmışdı, özü də həvəskarlar deyil, peşəkarlar tərəfindən. Deməli, hətta hadisələrin baş verəcəyi yerlər də erməni operatorlarına əvvəlcədən bəlli idi.

Başqa bir fakt. Sumqayıt hadisələrindən dərhal sonra Xankəndində erməni separatçıları “Sumqayıt genosidinin qurbanları” abidəsini ucaldılar. Abidənin bu cür operativliklə inşa edilməsi onun əvvəlcədən hazırlandığını göstərir. Belə misalların sayını artırmaq da olar. Əlbəttə, Sumqayıtda törədilən hadisələrdə iştirak edənlərin sırasında dəliqanlı gənclər, yeniyetmələr də olmuşdur. Lakin onlar həmin ərəfədə şəhərdə peyda olmuş təhrikçilər tərəfindən yoldan çıxarılmışdılar. Hadisələrin aparıcılarını isə heç kim tanımırdı. Onların çox sayda fotosəkilləri o zaman xüsusi xidmət orqanları əməkdaşları tərəfindən götürüldü və aradan çıxarıldı.

Sumqayıtda baş vermiş hadisələrdən sonra bir çox erməni mənbələri və sovet mətbuatı şəhər haqqında olmanın iftiralara yaydılar. Lakin onların başdan-başa yalan olması üzə çıxdı və biz bu istiqamətdə söylərimizi bu gün də davam etdiririk. Sumqayıt yarandığı gündən beynəlmillətlik əməllərinə sadıq olmuşdur. Burada humanizm prinsiplərinə hörmət və ehtiramı mən yalnız bir misalla göstərmək istədim. Şəhərimizin 12-ci məhəlləsində, Kottec adlandırılan yaşayış massivində Böyük Vətən müharibəsində əsir düşmüş alman, avstriyalı və macarların qəbiristanlığı mövcuddur. Həmin qəbiristanlığı ziyarət etmiş alman, avstriyalı, digər millətlərin nümayəndələri dəfələrlə qeyd etmişlər ki, bir çox inkişaf etmiş Avropa xalqları insanpərvərliyi azərbaycanlılardan, sumqayıtlılardan öyrənməlidirlər. Bu qəbiristanlıqdakı səliqə-sahman, təmizlik və abadlıq Sumqayıt sakinlərinin əxlaqının, mədəniyyətinin və mənəviyyətinin zənginliyinə əyani sübutdur....

Zaman İskəndərov, iş adamı:

Qərbi Azərbaycandan yüz illərlə yaşadıkları doğma torpaqlardan qovulan, didərgin salınan soydaşlarımızın şəhərimizə axını hamını rıqqətə gətirmişdi. Bununla belə, Sumqayıtın ağsaqqalları, səlahiyyət sahibləri, adi sakinləri təmkinlərini itirmir, səbrlə, hövsələ ilə şəhərə üz tutanları, pənah gətirənləri qayğı ilə qarşılayır, onları yerbəyer etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda birazdan Sumqayıtda iğtişaşlar olacağını da heç kəs təsəvvürünə gətirə bilməzdi. Çünki bu şəhər həmişə çoxmillətliyi ilə seçilib, adamları bir-birinə qarşı mehriban, səmimi olublar, zəhmətə bağlılıqları ilə fərqləniblər. Bəs belə halda, necə oldu ki, Sumqayıt hadisələri baş verdi? Bu iğtişaşlar necə oldu ki, törədildi?

Zaman hər şeyi saf-çürük edir, bütün gizlidlərə, qaranlıqlara bir aydınlıq, şəffaflıq gətirir. Çox keçmədi ki, Sumqayıt hadisələrinin ssenarisi hamıya bəlli oldu. Aydınlaşdı ki, məkrli düşmənlərimiz, Böyük Ermənistan xülyası, iddiası ilə yaşayan erməni separatçıları öz havadarlarının köməyi ilə təxribat hazırlamış və buna uyğun qətlər törətmişlər. Başqa sözlə, Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizəni dəstəkləməyən Sumqayıtda gizli fəaliyyət göstərən “Krunk” təşkilatına üzv olmaq istəməyən erməniləri öldürmək qərarına gəlmişlər. Bunu belə bir fakt da təsdiqləyirdi: o vaxt bir blokda, hətta eyni mərtəbədə qonşu olan dörd erməni ailəsindən üçünə dəyib-toxunulmamışdı, ailə üzvlərindən, necə deyərlər, birinin burnu belə qanamamışdı, amma digər ailə başçısı işgəncə ilə qətlə yetirilmişdi. Çünki həmin şəxs “Krunk”a üzvlük haqqı ödəməkdən imtina edibmiş...

Mən yeri gəlmişkən, bir məqamı da qeyd etmək istədim. Sumqayıt hadisələrindən bir neçə gün sonra Fransada, habelə digər Avropa ölkələrində iğtişaşlarla bağlı videokasetlər yayılırdı. Eyni zamanda hüquq-mühafizə orqanlarına hadisəni törədən “vəhşi azərbaycanlıların” fotosəkillərindən ibarət albomlar çatdırılmışdı. Təsədüfən həmin albomlardan biri əlimə keçdi və mən onu şəhərə yaxşı bələd olan, adamlarını tanıyan bir neçə şəxsə göstərdim. Onlar şəkildəkiləri tanımadıqlarını, Sumqayıtda bu üzde, bu qiyafədə adamlar yaşamadıklarını qətiyyətlə bildirdilər. Məsələ aydın idi: iğtişaşların, qətlərin törədilməsində azərbaycanlılar iştirak etməmişdilər. Əksinə, onlar çoxlu sayda erməni vəhşilərin caynağından xilas edib təhlükəsiz yerlərdə yerləşdirmişdilər. Bəli, bu, həqiqətdir və o vaxt Sumqayıtda baş verən hadisələri izləyənlər bunu təsdiqləyirlər...

Ağamirzə Əhədov, şəhər bələdiyyəsinin üzvü:

-Ermənilər həmişə xalqımıza “vəhşi”, ”qaniçən” damğası vurmağa çalışıblar. Amma məqsədlərinə nail olmayıb və olmayacaqlar da. Çünki bütün dünyada xalqımızın millətçilik əhval-ruhiyyəindən tamamilə uzaq olduğu yaxşı bilinir...Mən hadisələrin şahidi kimi deyə bilərəm ki, iğtişaşlar zamanı erməniləri, ermənilərdən qoruyan insanpərvər həmvətənlərimizin bəzi hallarda yalvarışlarını da gördüm. Bazara kartof satmağa gələn erməniyə ona hücum çəkən erməninin əlindən alıb öldürməyə qoymayan məhz bizim azərbaycanlı gənclərin hərəkətləri indi də gözlərimin önündədir. Ağbirçək bir ananın quldur erməni gənclərinin qabağını kəsərək “siz Allah, o mənzilə girməyin, orada xəstə var” deyə yalvarması hələ də qulaqlarımdadır. Deməyim odur ki, ermənilər uydurduqları “vəhşi türk” obrazı ilə heç kəsi inandıra bilməzlər.

Bəli, Sumqayıt hadisələrinin ssenarisini hazırlayanlar da, onu yerinə yetirənlər də, onların havadarları da gün kimi aydındır. Amma mən bu gün daha çox o vaxt şəhərə yeridilən ordunun əsgərlərinin vəhşicəsinə öldürdükləri 5 nəfər gühahsız gəncin taleyi ağrıdır. Dəhşətlidir ki, şəhərdə törədilən qətlərin sonradan araşdırılması Moskvanın hüquq-mühafizə orqanlarının nəzarəti altında icra edildi. Minlərlə sumqayıtlı təhqir dolu dindirmələrə məruz qaldı. Nahaqdan həbs edilən Taleh İsmayılov və Elçin Cəncəliyev işgəncələr nəticəsində elə həbsxanadaca dünyasını dəyişdilər. Heç bir günahı olmayan Əhməd Əhmədovun isə güləllənməsinə qərar verildi. Əsil canilər, xüsusilə, Eduard Qriqoryan isə layiqli cəzalarını almadılar...

Vaqif Bayramov

“Xalq qazeti”

23 fevral 2003

Sumqayıtda öldürülən ermənilər “Krunk” təşkilatına pul ödəməyənlər olub

“Böyük Ermənistan“ xülyası ilə yaşayan erməni millətçi və separatçılarının havadarları Qarabağ uğrunda ümummillə erməni hərəkatına təkan verə biləcək tutarlı bir siyasi bəhanə əldə etmək üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində iğtişaşlar törətmək qərarına gəlmişdilər. Bu məqsədlə əlverişli yer kimi ilk növbədə Sumqayıt şəhəri seçildi. Əvvəlcədən planlaşdırılmış və qibtə ediləcək ustalıqla həyata keçirilmiş hadisələrin əsl səbəbinin nə Sumqayıtla, nə də ki, sumqayıtlılarla heç bir əlaqəsi yoxdur. O dövrdə Sumqayıtda olan Eduard Qriqoryan kimi canilərin fəal iştirakı ilə törədilən təxribatlar ağır qətl hadisələri ilə müşayiət olundu. İki gün davam edən qarışıqlıq və dağıntılar zamanı 26 erməni öldürüldü. İstintaq zamanı müəyyən edilmişdir ki, öldürülən ermənilərin əksəriyyəti “Krunk” gizli erməni təşkilatına pul köşürməyən ermənilər olmuşlar. Hadisənin əvvəlcədən hazırlandığını sübut edən faktlardan biri də öldürülənlərin 6 nəfərinin məhz Qriqoryan tərəfindən xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilməsi idi.

Hadisədən sonra ilkin olaraq 427 nəfər həbs olundu. Onlardan 412 nəfəri heç bir günahı olmadığına görə azad edildi. Azərbaycanlı Əhməd Əhmədov ən ağır cəzaya –güllələnməyə məhkum edildi. Əsil təhrikçi, təşkilatçı və qatil E.Qriqoryan isə Rusiyaya aparıldı və sonralar Ermənistana verildi. Çox keçmədi ki, E. Qriqoryan azadlığa buraxıldı.

Sumqayıtda yaşayan ermənilərə qarşı düşünülmüş şəkildə həyata keçirilən zorakılıq aktları Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların köçürülmə siyasətinin tərkib hissəsi idi. Ermənilər Sumqayıtda törətdikləri bu fitnəkarlığı azərbaycanlıların onlara qarşı törədilən vəhşiliyi kimi dünya ictimaiyyətinə aşılama bildiyi halda, biz bu hadisələrin məhz ermənilər tərəfindən məqsədyönlü şəkildə təşkil olunduğunu heç cür sübut edə bilmirdik. Çünki ölkəni xalqdan çox uzaq olan, milli-mənəvi dəyərimizdən üz döndərmiş, Moskvanın itaətkar qullarına çevrilmiş adamlar rəhbərlik edirdilər. O adamlar ki, xalqın bütün dəyərlərini ayaqlar altına atdılar. O adamlar ki, vəzifə kürsüsü üçün hər şeyi qurban verməyə hazır idilər və verdilər də. Bəs, o hadisələrin canlı şahidləri olan sumqayıtlılar nə deyirlər?

Şəhər icra hakimiyyətində ictimai təşkilatlar və siyasi partiyalarla iş şöbəsinin müdiri Seyfəddin Rəhimov:

-Yadımdadır, hadisələrdən hələ bir neçə gün əvvəl şəhərdə heç kimin tanımadığı və Sumqayıtla heç bir əlaqəsi olmayan qara, uzun plaş geymiş bir qrup adam dolaşdı. Onlar sayıqlar yayır, şəhərin bəzi yerlərində gəncləri müxtəlif vasitələrlə ələ almağa çalışdılar. Hadisələr zamanı da bu adamlar müxtəlif qızıqsındırıcı çıxışlar edir, aranı daha çox qarışdırmağa səy göstərirdilər. Qəribədir, onların kimliyini soruşan yox idi. Həmin adamların heç biri sonradan şəhərdə görünmədilər. Çox təəssüflər olsun ki, hadisələri araşdıran qrup da bu faktın üstündən sükutla keçdi.

Hadisələrin əvvəlcədən hazırlandığını və planlı şəkildə həyata keçirildiyini sübut edən amillərdən birinə də diqqət yetirək: hadisələrdən bir neçə ay əvvəl şəhərin mağazalarından bir çox qiymətli mallar erməni millətindən olan adamlar tərəfindən kreditlə götürülmüşdü. Bir neçə aydan sonra köçüb getdiklərinə görə həmin malların pulları da ödənilməmiş qaldı.

Bu hadisələrin məhz Sumqayıtda baş verməsinin bir sıra səbəbləri var idi. Hər şeydən əvvəl Sumqayıt çoxmillətli şəhər idi. Burada kimya və metallurgiya sənayesinin inkişafı ilə bağlı keçmiş SSRİ-nin müxtəlif yerlərindən müxtəlif millətin nümayəndələri gəlib yaşayırdı, işləyirdi. İkincisi, Sumqayıt gənclik şəhəridir. Hadisələri hazırlayanlar görünür bu faktordan-gənclərin çılğınlığından yetərinə yararlanmaq, həmin gəncləri bu hadisələrə cəlb etmək, hadisələrin əhatə dairəsini daha da genişləndirmək istəyirdilər. Eyni zamanda Sumqayıt respublikanın bütün rayon və kəndlərinin təmsil olunduğu şəhərdir. Ona görə də burada baş verən hadisələr respublikanın bütün rayon və şəhərlərini əhatə etmiş olardı.

Burada mühüm bir cəhətə də toxunmaq istəyirəm: istər Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələr, istərsə də Sumqayıt hadisələri xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin vəzifədən uzaqlaşdırılmasından az sonra baş verdi. Azərbaycanın mövqeyini cəsarətlə müdafiə edən cənab Heydər Əliyevin vəzifədən getməsi ermənilərin və onların havadarlarının əl qolunu açdı. Respublikanın o zamankı rəhbərliyi isə hadisələrə nəzarət etmək, xalqın təhlükəsizliyini təmin etmək əvəzinə, Moskvanın tapşırıqlarını mütiliklə yerinə yetirməkdə idilər.

Şəhərin baş pediatri Xalidə Quliyeva:

- Yaxşı xatırlayıram, hələ hadisələrdən 3-4 gün əvvəl uşağı ağır vəziyyətdə xəstəxanada yatan Bağdasaryan təkidlə xəstənin evə yazılmasını xahiş etdi. Səbəbini soruşduq. Açıqca bildirdi ki, şəhərdən köçməlidir, çünki Sumqayıtda xoşagəlməz hadisələr gözlənilir. Sonrakı olaylar göstərdi ki, ermənilər hər şeydən xəbərdar imişlər. Həmin günlərdə bizim tibb işçiləri öz həmkarları olan bir erməni qadının Xankəndində vilayət partiya komitəsində işləyən qardaşı ilə telefon danışığında bir çox mətləbləri eşitsələr də fərqi nə varmamışdılar.

Sumqayıt hadisələrindən mətbuat orqanlarında gen-bol bəhs edilmiş, mərkəzin “obyektiv” jurnalistləri sifarişləri can-başla yerinə yetirmiş, son dərəcə qərəzli materiallar çap etdirmişlər. Şəhərin müxtəlif yerlərində baş verən hadisələri əks etdirən videolentlər fevralın 28-dən başlayaraq saxtakarlıq və əlavələrlə Yerevanda, Fransada, Avstriyada... nümayiş etdirilmişdi. Avstriyadan yəhudi qadın Sumqayıtda yaşayan anasına zəng vuraraq soruşmuşdu ki, doğrudanmı azərbaycanlılar körpələrin kəsilmiş basları ilə futbol oynayırırmışlar?

Hadisədən bir neçə ay sonra Moskvada uşaq həkimlərinin on birinci ümumittifaq qurultayında SSRİ Səhiyyə Nazirliyinin Yerevanda “qiymətli ekran əsərinin” qondarma kadrlarına baxmış əməkdaşlarını doğum evində heç nə baş vermədiyinə, körpələrin qətlə yetirilmədiyinə güclə inandırdım. O vaxt “Medisinskaya qazeta”nın Zaqafqaziya respublikaları üzrə xüsusi müxbiri M.Melkonyan təcili Sumqayıta gəldi və hadisələr vaxtı doğum evində olan erməni qadınlarla (o vaxt hələ bir çoxları şəhərdən getməmişdilər) görüşdü. Yaxşı ki, onlar həqiqəti danışdılar, etiraf etdilər. Erməni qadınlar müxbirə tibb işçilərinin qayğısından, azərbaycanlıların xeyirxahlığından, nəciyyəliyindən danışdılar. M.Melkonyan isə gedəndən sonra gördüklərini, eşitdiklərini yox, daşnak liderlərinin tələb etdikləri uydurmaları yazdı.

“Sumqayıt” qəzetinin baş redaktoru Kamran Hacıyev :

-Sumqayıt hadisələrinin istintaqına keçmiş SSRİ-nin hüquq-mühafizə və təhlükəsizlik orqanlarının 100-dən artıq əməkdaşı cəlb edilmişdi. İlk cinayət işi Sumqayıt şəhər p

rokurorluğu tərəfindən qaldırıldı. İstintaqa SSRİ prokurorluğunun xüsusilə mühüm işlər üzrə müstəntiqi V.Qalkin rəhbərlik edirdi. Ermənilər azərbaycanlıların vəhşi obrazını yaratmaq üçün istintaq qrupuna saxta məktublar göndərirdilər. Bu məktubların biri barədə V.Qalkin “İzvestiya” qəzetinin 1988-ci ilin 22 avqust tarixli nömrəsində dərc olunan müsahibəsində məlumat vermişdi. Onun sözlərinə görə, istintaq qrupu Ermənistan sakini Qulubabyandan məktub alıbmiş. Onun məktubuna Sumqayıt şəhər sakini A.Qriqoryanın ərizəsi də əlavə edilibmiş. Ərizədə kütləvi iğtişaşlar zamanı A.Qriqoryanın arvadının və üç uşağının öldürüldüyü göstəribmiş. A.Qriqoryanın iyulun 4-də istintaq qrupuna verdiyi ifadəsində göstəribmişdir: “Biz hamımız sağıq : mən, arvadım,oğlum Pavel və qızım Yelena. Mənim Vladimir adında oğlum heç vaxt olmayıb. Arvadım və uşaqlarımın öldürülməsi barədə mən heç kimə müraciət etməmişəm və bununla bağlı Moskvaya getməmişəm. Mənə mənim adımdan yazılmış şəhadətnamənin surətini göstərdilər. İmza mənim deyildir, mən o cür imza etmirəm. Həmin ərizədə göstərilən məlumatlar uydurmadı”...Belə çıxır ki, A.Qriqoryan və ailəsi qətlə yetiriləcək ermənilərin siyahısında imiş, təsadüfən, azərbaycanlıların köməyi ilə sağ qalıblar.

Bir məsələyə də diqqət yetirin: Sonralar Levon Ter-Petrosyan müsahibələrinin birində demişdi ki, Sumqayıt hadisələrindən sonra Azərbaycan xalqı şok vəziyyətinə düşmüşdü. SSRİ rəhbərliyi bu məqamdan istifadə edib DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar çıxarsaydı, Azərbaycan xalqı buna etiraz edə bilməyəcəkdi.

İndiyədək Sumqayıt hadisələrinə kifayət qədər obyektiv hüquqi-siyasi qiymət verilməyib. Sumqayıt hadisələri yenidən tədqiq edilməli, araşdırılmalıdır, bu hadisəyə beynəlxalq müstəvidə hüquqi-siyasi qiymət verilməlidir.

Ş.İbrahimova

“Xalq qazeti” 25 fevral 2003

Sumqayıt: 1988-ci il fevral hadisələrinə siyasi qiymət verilməlidir

Bu günlərdə şəhərimizdə 1988-ci il fevral hadisələri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan televiziyasında "Dəyirmi masa" keçirildi. Toplantıda əsasən şəhər ziyalıları, idarə rəhbərliyi və jurnalistlər iştirak edirdilər.

Tədbiri şəhər icra hakimiyyətinin başçısı Təvəkgül Məmmədov açaraq 15 il öncə baş vermiş bu qanlı hadisəyə öz münasibətini bildirmiş və bəzi məqamları toplantı iştirakçılarına çatdırmışdır. Bu barədə gənc nəsil hələ də az bildiklərini və bu haqda ayrıca kitab nəşr olunduğunu gündəmə gətirdi. Bu məlumat əlbəttə bizim tariximiz olacaq. Uzun illərdən bəri öz iyrənc fikirlərini həyata keçirməyə çalışan erməni separatçıları hadisəni törədib, qismən də olsa istədiklərinə nail ola bildilər. Ancaq bütün dünya ictimaiyyəti də düşmənin iç üzünü görüb, bu gün də onları lənətləyir. Çıxış edən natiqlərdən SDU-nun kafedra müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru H.Sadiqov, 1 sayılı doğum evinin keçmiş baş həkim Ş.Abuşova, şəhər telekommunikasiya qovşağının rəisi M.Ömərov, "Sumqayıtın əks-sədası" qəzetinin baş redaktoru E. Məmmədov, "Sumqayıt" qəzetinin baş redaktoru K.Hacıyev, şəhərin baş pediatri X.Quliyeva, şəhər icra hakimiyyətinin baş referenti F.Kazımov, ağsaqqallar şurasının sədri M.Gülümov, həkim K.Vidadiyeva, "Neftqazavtomat" Eİ birliyinin baş direktoru Ə.Əmirov, müəllim M.Quliyeva, 1 sayılı poliklinikanın baş həkimi C.Mahmudova, SDU-nun kafedra müdiri, dosent R.Məmmədov və başqaları birmənalı şəkildə o vaxt hakimiyyətin başçısı Qorbaçovun günahkar olduğunu söylədilər. Ondan icazə almış erməni qaniçənləri beynəlmiləl şəhər olan Sumqayıtı seçmişlər. İstəkləri isə böyük Ermənistan yaratmaq idi. İstəkləri ürəklərində qalan ermənilər dəfələrlə bu iyrənc fikrə düşsələr də öz istəklərinə nail ola bilmədilər.

İlk anlarda bu gözlənilməz həmlələrə cavab verə bilməyən Sumqayıt zəhmətkeşləri daha sonra başa düşdülər ki, qarşısı alınmayan hadisə yoxdur. Ancaq bu hadisədə məhz hüquq mühafizə orqanı əməkdaşları daha çox fəallıq göstərməli idilər.

Rəhbər vəzifə sahibləri gözləmə mövqeyində dayandılar. Nəticədə bu hadisə baş tutdu .milliyyətə erməni olan Qriqoryan gəncləri yolundan çıxararaq bütün hadisələrin əsl iştirakçısı və icraçısı olub.

Ziyalılarımız öz çıxışlarında xalqımızın daha çox maariflənməsini söylədilər. Təbliğatın zəif olmasını gündəmə gətirdilər. O zamankı siyasi rəhbərliyin də günahları olduğu söyləndi.

Bəs bu hadisə baş verməyə bilərdimi?- sualına da natiqlər birmənalı cavab verdilər:Baş verməyə bilərdi. Baxmayaraq ki, hələ 1987-ci ildə Maltada iri üç dövlətin rəhbərlərinin görüşündə Qorbaçov SSRİ-nin dağıdılması haqqında "plan cızmışdı", Aqanbekyan Fransada iyrənc çıxış etmişdi, tamahkar Raisa öz "hədiyyəsini" ermənilərdən almışdı və bu hadisələrin fəvqündə dayanan erməni – müsəlman davası və bu Sumqayıt hadisəsi olmaya bilərdi: Əgər dövlətimizin başçısı hörmətli Heydər Əliyev hakimiyyətdə olsaydı, Sumqayıt hadisələri iki addımlıqda olan Bakıda eşidilmədiyi halda ermənilər Fransa və Amerikada bu hadisəni televiziyada göstərdilər. Biz isə çox gecikmişdik. Yollarımız erməni xislətli rəhbərlər tərəfindən bağlı idi. Yalnız dövlət başçımız hakimiyyətə gələndən sonra bütün hadisələrə aydınlıq gətirildiyi kimi Sumqayıt hadisələri də araşdırılmağa başladı. Səyisiz-hesabsız təkzibedilməz faktlar gətirildi. Sübut edildi ki, hadisələri ermənilər özləri törətmişlər.

Gəlin unutmayaq. Unutmayaq ki, ermənilər bizim əbədi və əzəli düşmənlərimizdir. “Dəyirmi masa”da deyilən bu fikir gözəldir: Dünyaya göz açan yüzlərlə körpələrimizə çatdırmalıyıq ki, sənin atan azərbaycanlıdır! İnanırıq ki, gec də olsa, Sumqayıtda ermənilərin törətdikləri bu hadisələrə lazımi siyasi qiymət veriləcək, ermənilərin şəhərimizin adına yaxdıqları ləkə silinəcək, günahkarlar cəzasını alacaqlar.

Kərim Bayramzadə

“Məslək” 26 fevral 2003

Erməni şivəni

“Daşnaksütyun” partiyasının üzvləri əmanət kassalarında olan əmanətlərini bir-iki ay əvvəl çıxarmışlar. Sumqayıtda hadisə törətmək xüsusi xidmət orqanlarının, erməni millətçiləri rəhbərlərinin, Sumqayıtda yaşayan üzdə olan nüfuzlu erməni rəhbərlərinin ən ümdə vəzifəsi kimi qarşılıqlarına qoyduğu məqsəd idi. Sumqayıtda ermənilərin əli ilə qətlə yetirilən ermənilər şəhərdə nə maddi, nə sosial cəhətdə də elə böyük nüfuza malik deyildilər. Qətlə yetirilənlər əsasən təqaüdüçülər, fəhlələr, sadə əmək adamlarından ibarət olublar. Xüsusi dərs keçmiş bu təşkilatçılar iğtişaşların törədilməsi üçün belə adamların öldürülməsini ona görə nəzərdə tutmuşdular ki, onlar erməni meyilli, erməni mənafeyini güdən “Krunk” cəmiyyətinə üzv olmayanlar idi. Faktlara nəzər salaq: Qriqoryan Ema-65 yaşlı təqaüdüçü, Mextiyeva Tamara Gerasimova-1909-cu ildə anadan olmuş 79 yaşlı, Qambaryan Aleksandr 1926-cı ildə anadan olmuş 62 yaşlı təqaüdüçü, Mikuryan Füzuzə-75 yaşlı təqaüdüçü, Danilyan Nikolay, Danilyan Seda ər arvad. Belə adamların bir ayağı evdə, bir ayağı gorda ola-ola, Sumqayıtda hadisə törədə bilərdilərmidi? Əsla yox! Ermənilərin planlı surətdə Sumqayıtda törətdikləri hadisələri elə ustalıqla dünya xalqlarına çatdırdılar ki, guya cəfəkeş, məzlum, əməksevər erməniləri Sumqayıtda müsəlmanlar vəhşicəsinə məhv edirlər, qırırlar, 26 nəfəri şişirdib, yüzlərlə günahsız erməni qanı tökülüb dedilər. Vəhşi azərbaycanlılar guya yeni doğulmuş erməni uşağının başını kəsib, futbol topu kimi vurublar. Hamilə qadınların qarınlarını cırıblar, özlərini və uşaqlarını məhv ediblər. AG YALAN, QURU BÖHTAN! Özləri etdikləri hərəkətləri bizim üstümüzə yıxırlar. 1918-ci il Andranikin quldur dəstəsinin Zəngəzurda etdikləri vəhşiliklər unudulmayıb. Tat kəndinin əhalisini qəddarlıqla qırmaq, 70 körpəni nizəyə taxıb yol işarəsi kimi yolun kənarına düzmək, 1987-ci ildə 83 nəfər məktəbli azərbaycanlı balasını iri diametrlı borunun içərisinə yığıb borunun hər iki başını qaynaq eləmək, insanları qayadan töküüb qırmaq, kahalarda tüstü ilə boğmaq ağla sığmayan vəhşilik deyilmi? Ermənilər Sumqayıt hadisələrini uydurma yolla əvvəlcədən videolentə çəkib hadisədən bir neçə gün sonra xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərə çatdırdılar. Hadisədən beş gün sonra “Sumqayıt...Genosid qurbanları”na Xankəndində abidə qoyub, onları dünya ictimaiyyəti nümayəndələrinə təqdim edib müxtəlif yalan və böhtanlarla xalqımızın “vəhşi” olmasını sübuta yetirməyə çalışdılar. Sumqayıt hadisələrinə “genosid” kimi qiymət verməyi tələb etdilər. Bu tələb qəbul edilməsə də erməni uydurma yazılarında arxivlərdə qalmaqdadır. Erməni ziyalıları və dövlət başçıları təcili olaraq Sumqayıt hadisələrinə siyasi qiymət vermək üçün böhtan və iftira, yalanlarla dolu Ermənistan Bilik Cəmiyyəti xətti ilə “Sumqayıt...Genosid...Qlasnost” adlı kitab nəşr edib, onu bir neçə dildə dünya xalqlarına çatdırdılar. Bu kitab bir daha elm xadimlərinin və xarici jurnalistlərin iştirakı ilə müzakirə olunub. Sumqayıtdan rahatlıqla köçüb gedən erməni “qardaşlara” kömək məqsədilə respublika nazirlər soveti 11 mart 1989-cu ildə özünün 65 nömrəli sərəncamı əsasında büdcədən 364 min manat pul köçürülmüşdü. Bununla da başbilənlərimiz Sumqayıt hadisələrində öz xalqımızı təqsirləndirdilər. İstər dövlət rəhbərləri, istər ziyalıları hadisələrə siyasi qiymət vermək barədə düşünmədilər və bu günə qədər də hadisəyə siyasi qiymət verilməyib, səbəbi araşdırılıb, dünya ictimaiyyətinə çatdırılmayıb. Məsələ örtülü olaraq qalıb.

Mahmudov Əvəz (Əvəz Mahmud Lələdağ)

“Sumqayıt” 26 fevral 2003

Sumqayıt hadisələri ermənilərin düşünülmüş məkrli planı idi

Əsrlər boyu öz kəmfürsətliliyi, namərdliyi ilə , Azərbaycan xalqına, torpağına xəyanət edən, arxadan zərbə vuran ermənilər müdhiş Sumqayıt iğtişalarının öz mənfur niyyətlərinin həyata keçirilməsi astanasında –Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsi üçün hər tərəfli planlaşdırılmış hadisələrin qızgın çağında törədilər. Məlumdur ki, həmin fevral ayının 13-də Xankəndində ermənilər “miatsum hayrenik—vətənə birləşək” şüarı ilə mitinqlərə başladılar. Bu mitinqlərin “xeyir-düası” Moskvada erməni diasporunun əlində oyuncağa çevrilmiş Mixail Qorbaçov tərəfindən verilmişdi. Hadisələrin gedişi Azərbaycan ərazisində təxribatların törədilməsinə ehtimal yaradırdı. Lakin digər millətlərə həmişə öz səmimi münasibəti ilə seçilən Azərbaycan xalqı həmin vaxt təxribatların qarşısının alınmasında gücsüz idi. Çünki bu təxribatlar, necə deyərlər, erməni hiyləsi ilə yoğrulmuşdu, sovet “KQB”-sinin metodları ilə həyata keçirilirdi...

-Sumqayıt hadisələrinin ermənilər tərəfindən törədilməsi çoxsaylı dəlillərlə sübuta yetirilmişdir,- deyə Sumqayıt şəhər səhiyyə şöbəsinin müdiri K.Abbasov bildirir.—Mən onlardan bir neçəsini qeyd etmək istəyirəm. İğtişalardan əvvəl erməni mənşəli tibb işçilərinin müxtəlif bəhanələrlə işə gəlməməsi, şəhəri tərk etmələri, əmanət baklarından pullarını çıxarmaları, hadisələrin Sumqayıtın konkret ərazisində baş verməsi, qarışıqlığın əvvəlcədən planlaşdırılmış şəkildə videolentə alınması, şəkillərin çəkilməsi və s. kimi faktlar deyilənləri təsdiq edir.

Həmin illərdə səhiyyə sistemində erməni millətindən olan baş həkim, şöbə müdiri baş tibb bacısı kimi vəzifələrdə işləyənlər çox idi. Hadisələrdən bir gün əvvəl işdən evə gedərkən avtovağzal ərazisində xeyli cavan uşağın yığıldığını gördüm. Elə bildim ki, marşrut avtobusları çatışmadığından onlar Bakıya getmək üçün gözləyirlər. Lakin uşaqların üzündəki qəribə bir ifadə (sanki gülürdülər) diqqətimi cəlb edir. Sonra öyrəndim ki, həmin günün sabahı yəni 27 fevral 1988-ci il tarixdə məhz o uşaqlar hadisələrin törədilməsində iştirak etmişlər. Onlara isə Eduard Qriqoryan adlı residivist-müxtəlif cinayətlər üstündə dəfələrlə həbsxanada olmuş erməni başçılıq etmişdir. Şahidlərin ifadəsinə zərərçəkən ermənilərin özlərinin təsdiq etməsinə görə ermənilər yaşayan ünvanları həmin Qriqoryan göstərmiş, ermənilərin öldürülməsinə məhz o başçılıq edirmiş.

Məlumdur ki, bu hadisələrdən neçə il əvvəl ermənilər tərəfindən mənfur “Krunk” və “Qarabağ” cəmiyyətlərinə gizli şəkildə pullar yığılırmış. Həmin quldur Qriqoryan Sumqayıtda adı çəkilən cəmiyyətlərə pul verməyən ermənilərin ünvanlarını əvvəlcədən bilirmiş. Onlara hücumlar təşkil edirmiş.

Dağlıq Qarabağda Xankəndində mitinqlərin ardıcıl təşkil edilməsi, 22 fevral 1988-ci il tarixdə, yəni Sumqayıt hadisələrindən bir həftə əvvəl 2 azərbaycanlı gəncin ermənilər tərəfindən qətli, 20 fevral 1988-ci il tarixdə Ermənistan SSRİ-nin Ali Sovetinin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi barədə SSRİ Ali Sovetinə müraciəti kimi faktlar əvvəlcədən düşünülmüş planın tərkib hissəsi idi. Bu isə məkrli hiylələrdən xəbərsiz olan Sumqayıt şəhər gənclərini də qıcıqlandırmışdı. Öz məqsədinə çatmaq üçün belə iğtişaların törədilməsinin mahir ustası olan sovet

“KBQ”si ermənilərin Sumqayıt şəhərində törədəcəyi bu yalançı “erməni qırğınının“ başında durmuşdu.

Sumqayıt hadisələri zamanı xəstəxanaya gətirilənlər əsasən qoca ermənilər idi. Sonradan aydınlaşdı ki, həmin vaxtlar xəstəxanalarda yalnız qoca ermənilər olub, cavanlar isə Sumqayıtı tərk edib, ya da müxtəlif bəhanələrlə əvvəlcədən digər şəhərlərə gediblər. Bu da bir daha hadisələrin əvvəlcədən planlaşdırıldığını sübut edir. Həmişə olduğu kimi, bu hadisələr ərəfəsində də dünyanın müxtəlif informasiya vasitələrində ermənilər hay-küy salmışdılar ki, guya yeni doğulan uşaqları doğum evlərində kəşib doğrayıblar, xəstələri öldürüblər və s. Bu kimi sayıqlamalar bir müddət, təəsüf ki, inandırıcı şəkildə səsləndirildi. Lakin məlumdur ki, həmin vaxt zərərçəkənlər və digər ermənilər təhlükəsizlikləri daha yaxşı qorunan yerlərdə, əsasən xəstəxanalarda yerləşdirilmiş, tibb işçiləri onları qorumuşlar.

Hər bir Sumqayıt vətəndaşı, ziyalı, həmin dövrü yaşamış hər bir sakin artıq indi o vaxtlar törədilmiş iğtişası tam təfərrüatı ilə anlayır, başa düşür. Hadisədən 15 il keçib və ildən-ilə belə bir sual öz cavabını gözləyir : Hadisələr baş verməyə bilərdimi?

Bir mənalı bildirirəm ki, o vaxtlar cənab Heydər Əliyev hakimiyyətdə olsaydı, nəinki Sumqayıt hadisələri, eləcə də, Bakı şəhərində “20 yanvar” faciəsi törədilməzdi, Ermənistan ərazisində yaşayan soydaşlarımız öz dədə-baba yurdlarından qovulmazdı, 1 milyona yaxın azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından çıxarılmazdı, didərgin salınmazdı...

... Fikrimcə, bu gün torpağımızla, millətimizlə heç bir düşmənin o cür davranması mümkün deyildir. Çünki dövlətimizin başında Heydər Əliyev kimi görkəmli siyasətçi, xalqa arxalanan nüfuzlu bir şəxs dayanır.

Sumqayıt təbiət texniki litseyinin direktoru M. Tahirova isə deyir: –Mən ömrümün 44 ilini bu şəhərlə bağlamışam, onun hər qarış torpağı, daşı məhəllə və mikrorayonu, küçə və prospektləri mənə doğma və əzizdir. Sumqayıtın dərdi mənim dərdim, sevinci mənim sevincimdir. Sumqayıtlı təəssübkeşliyi mənim üçün hər şeydən üstündür.

1988-ci il bütün xalqımız, eləcə də, mənim üçün narahat günlərlə dolu olub. Hər gün həyəcanlı xəbərlər məni narahat edirdi. Mitinqlər, haqsız sayıələr bütün insanların yuxusuz gecələrinə səbəb olmuşdur. Heç zaman düşünməzdim ki, doğma şəhərim Sumqayıtda belə dəhşətli, qanlı günlərin şahidi olacağam.

Fevralın 29-da saat 8-də məktəbə vəsait almaq üçün Bakıya getməli idim. Evdən çıxıb avtovağzala getdim. Küçələrdə adamların üzündə təlaş vardı. İlk qarşıma çıxan təhsil şöbəsinin metodisti Hamlet Qriqoryan, 23 sayılı məktəbin fizika müəllimi Aleksandr Aleksyan oldu. Onların ikisi də kobudcasına geri qayıtmağımı tələb etdilər, həyasızcasına bildirdilər ki, azərbaycanlılar erməniləri qırırlar.

Sülh küçəsi ilə 34-cü məhəlləyə gəldim ki, məktəbin rəssamı ilə görüşüm. Məhəllədə evlərdən əşyaları həyəətə tökürdülər, mənzilləri alov bürüyürdü. Rəssam Plemakov Viktor Pavloviç həyəcanla mənə bildirdi ki, ermənilər həm erməniləri, həm də azərbaycanlıları qırırlar, öldürürlər. Sumqayıtın Sülh küçəsində qırmızı rəngli “Jiquli” markalı maşınlar və göy rəngli dəri gödəkcə geymiş gənclər dolaşır, hansısa tapşırığı həyata keçirirdilər.

Sonradan eşitdim ki, bunlar gecə şəhərə soxulmuş millətçi “Daşnaksütyun” partiyasının üzvləridir. Biz sumqayıtlılar çaş-baş qalmışdıq. Hətta elə vəziyyət yaranmışdı ki, erməniləri evimizdə gizlədir, onları ölümdən qurtarırdıq. Əfsus ki, yanılmışdıq. Bilmirdik ki, ömrümüz boyu qonşu olduğumuz, bir yerdə çörək kəsdiyimiz ermənilər son dərəcə nankor və hiyləgər imişlər.

Deyirlər yalan, böhtan ayaq tutar, ancaq yeriməz. Lakin insan qanına susayan ermənilərin böhtanlarının ayaqları yer tutdu, çünki onların arxasında şovinst, müstəqilliyimizə xor baxan, Qafqazda jandarm rolu oynayan sovet rəhbərliyi, Kreml dururdu.

Erməni daşnakları tərəfindən planlaşdırılmış, düşünülmüş şəkildə həyata keçirilən və sonu faciə ilə qurtaran Sumqayıt hadisələri hər bir sumqayıtlını, hər bir ziyalını narahat etdiyi kimi, məni də dərinlən düşünməyə sövq etmişdir. Belə qərara gəlmişəm ki, həm özümü, həm də dərs dediyim şagirdləri müşahidəçilikdən, laqeydçilikdən uzaqlaşdıram, onları ittihamçı kimi yetişdirəm. İnanıram ki, bu ruhda tərbiyə etdiyimiz, yetişdirdiyimiz gənclər xalqımızın intiqamını nankor düşmənlərdən alacaqlar.

Vaqif Bayramov

“Xalq qazeti” 27 fevral 2003

Sumqayıt hadisələri M.Qarbaçovun razılığı və DTK-nın nəzarəti altında törədilmişdi

Ermənistan Milli istiqlaliyyət birliyinin nümayəndələri M.Yermakyan və M. Zurabyan qətiyyətlə bildirmişlərki, 28-29 fevral 1988-ci il Sumqayıt hadisəsinin təşkilatçıları azərbaycanlılar deyil. Onlar demişlər: - Bizim əlimizdə faktlar və sübutlar var.

Aryel Kiru, Fransız jurnalisti

1988-ci il fevralın 20-də Azərbaycanda erməni separatizminin baş qaldırmasından sonra baş verən Sumqayıt hadisələrinin mahiyyəti hələ də tam çıpaqlığı ilə açılmayıb. Lakin bir həqiqət məlumdur ki, 1988-ci il fevralın 28-29-da Sumqayıtda törədilən iğtişaların ssenari müəllifləri və istiqamət verici qüvvələri ermənilər, onun kortəbii iştirakçıları isə Azərbaycanlılar olmuşlar.

İlk dəfə deyildir ki, öz çirkin niyyətlərinə çatmaq üçün iğtişalar və qırğınlar törədir, günahını isə başqa xalqların boynuna atmağa çalışırdılar. Ermənilər Sumqayıt iğtişalarına bənzər iğtişaları zaman və məkana uyğun olaraq hələ XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dəfələrlə Şərgi Anadoluda törətmişdilər. “Erməni məsələsi”nin mövcudluğuna diqqəti çəkmək, Şərgi Anadoluda muxtariyyət əldə etmək üçün erməni siyasi təşkilatlarının təhriki ilə silahlı dəstələr türklərin yaşadıkları kəndlərə basqınlar edib türkləri öldürürdülər ki, onlar da əks hücumlar edib ermənləri qırsınlar. Bundan sonra isə dünyaya car çəkirdilər ki, “ay aman, qoymayın vəhşi türklər məzlum xristian ermənilərin axırına çıxırlar”. Uydurma “Erməni soyqırımı” məsələsini bu minvalla gündəliyə gətirmiş, beynəlxalq aləmin diqqətinə çatdırmışdılar.

Sumqayıtda iğtişalar törətmək ermənilərə Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmasının mümkünsüzlüyünü dünyaya car çəkmək üçün lazım idi.

Hadisələrin xronologiyasına diqqət yetirək. 1987- ci ilin oktyabrında Heydər Əliyevin Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin I müavini vəzifəsindən azad edilməsi Azərbaycanda erməni separatizminin yenidən baş qaldırmasına rəvac verdi. 1988- ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin Sessiyası Muxtar Vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxıb Ermənistanla birləşməsi haqqında qərar çıxarır. Bir gün sonra Sov İKP MK-nin Siyasi Bürosu Dağlıq Qarabağda vəziyyətin normallaşdırılması barədə qərar qəbul etdi. Fevralın 22-də Sov. İKP MK-nin katibi Q. Razımovski Xankəndinə gəldi. Ertəsi gün vilayət partiya komitəsinin birinci katibi V. Gevorkov işdən azad edildi. Onun yerinə erməni separatizminə rəhbərlik edənlərdən biri H. Poqosyan seçildi. Həmin gün Mərkəzi Komitənin katibləri V. Dolgix və A. Lukyanov İrəvanda partiya fəallarının yığıncağını keçirdilər və erməni separatizminə dolayısıyla “yaşıl işıq” yandırdılar. Erməni separatizminin kökünü kəsmək üçün qanunların tələbi ilə tədbirlər görmək əvəzinə erməni və Azərbaycan xalqını ağıla, zəkaya dəvət edirdilər. Cəzasız qalacaqlarını görənlər tələblərini daha da sərtləşdirdilər. M. Qarbaçovun ermənilərin təsiri dairəsində olması onları daha da azğınlaşdırdı.

Ermənilər guya onların Azərbaycanda hüquqlarının tapdanması barədə 70 səhifəlik material hazırlamışdılar. Fevralın 25-də S.Kaputikyan və Z.Balayan Moskvada Sov İKP MK-nin katibi A.Yakovlevlə 3 saata yaxın danışıq aparmışdılar. Ertəsi gün Kremldəki erməni lobbisinin müşayiəti ilə M.Qorbaçov, S.Kaputikyan və Z.Balayanı qədul etmişdir. M.Qorbaçov onlardan təkliflərini vermələrini istəmişdir. Təqribən 1 saatdan artıq çəkən görüşdən belə qənaət hasil omuşdu ki, Moskva erməni separatçılarına qarşı güc tətbiq etməyəcək. Fevralın 27-də Z.Balayan öz “təkliflərini” M.Qorbaçova təqdim etmişdi. Bundan bir gün sonra Sumqayıtda iğtişaşlar başlamışdı. Elə həmin gün Sov.İKP MK-nin beynəlxalq əlaqələr şöbəsi müdirinin birinci müavini K.Brutens xüsusi tapşırıqla Xankəndinə gəlmiş və qapalı görüşlər keçirmişdi.

Sumqayıtda baş verən hadisələrdən M.Qorbaçov əvvəlcədən xəbərdar olmuşdur. Həmin iğtişaşlar bilavasitə SSRİ DTK-nın bilavasitə nəzarəti altında həyata keçirilmişdir. Bu barədə 1993-cü ilin sentyabrında Moskvada dərc edilən aylıq “Armyanskiy vestnik” (N 9, sentaybr) qəzeti Andrey Karaulovun “Moskovskiy komsomolets” qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsindən sitat gətirmişdir. Sitat belədir: “Geniş yayılmış “Siyasət – çirkin işdir” ifadəsi düzgün deyil, konkret siyasətçilər onu çirkin edirlər. Sov İKP MK –nin xüsusi qovluğuna baxanda görürsən ki, M. S. Qorbaçov Sumqayıtda qırğınlar barədə əvvəlcədən xəbərdar olmuşdur, üstəlik, həmin əməliyyat Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin bilavasitə nəzarəti altında həyata keçirilmişdir. Məhz həmin vaxt Mixail Sergeyeviçin ölkədə fəvqəladə vəziyyət tətbiq etmək fikrinə düşməsinə biləndə, fikirləşirsən ki, siyasət çirkin işdir, ona görə ki, onu çirkli əllərlə həyata keçirirlər”.

Görünür, M. Qorbaçov ermənilərin məsləhəti ilə ölkədə fəvqəladə vəziyyət tətbiq etmək və bundan istifadə edərək Azərbaycan xalqının iradəsini qırmaq, nəticədə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə nail olmaq istəyirmiş. Sonralar Ermənistan SSRİ Ali Sovetinin sədri və müstəqil Ermənistanın ilk prezidenti olmuş L.Ter-Petrosyan müsahibəsinin birində demişdi ki, Sumqayıt hadisələrindən sonra Azərbaycan xalqı şok vəziyyətində idi, əgər SSRİ rəhbərliyi bu məqamdan istifadə edib, DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında qərar çıxarsaydı, Azərbaycan xalqı buna etiraz edə bilməyəcəkdi. Lakin M.Qorbaçov Azərbaycan xalqının Dağlıq Qarabağı Ermənistanla güzəştə getməyəcəyinə əmin olduğdan sonra, onun iradəsinə qarşı çıxma bilmədi. A.Volskinin rəhbərliyi altında Xüsusi İdarə yaratmaqla DQMV- nin iqtisadi cəhətdən Azərbaycanın tabeçiliyindən çıxarılmasına nail oldu.

Sumqayıt hadisələri ermənilərin Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq üçün həyata keçirdikləri tədbirlərin tərkib hissəsi idi. Sonralar aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdu ki, Sumqayıtda yaşayan ermənilər həmin hadisədən bir neçə ay öncə kütləvi sürətdə şəhərin əmanət kassalarından öz əmanətlərini götürmüşlər. Ümumiyyətlə, Sumqayıtda iğtişaşlar baş verənədək (son üç ay ərzində) Sumqayıt şəhər Əmanət Bankından 1206 erməni 1220.000 manat götürmüşdür. Təxribatların izini itirmək üçün Sumqayıta Azərbaycan dilinin mükəmməl bilən ermənilər göndərilmişdir. Onlara Sumqayıtda gizli fəaliyyət göstərən “Krunk” (“Durna”) separatçı təşkilatına üzv olmaq istəməyən və xüsusi fonda pul köçürməyən ermənilərin ünvanları verilmişdi ki, ehtiraslar qızısqıdından sonra kütləni həmin ünvanlara yönəltsinlər. Təxribatçılar şəhərin müxtəlif yerlərində səsucaldanlar vasitəsilə qışqırırdılar ki, Stepanakertdə (Xankəndində) azərbaycanlıları öldürür, azərbaycanlı qadın və qızların namusuna təcavüz edirlər. Hətta bəziləri söyləyirdilər ki, Biləcəri dəmir yol stansiyasına bir vaqon azərbaycanlı meyiti gətirilmişdir. Sumqayıtdakı gizli erməni təşkilatlarının

üzlərinə əvvəlcədən xəbərdarlıq edilmişdir ki, qohum-əqrabalarını xəstəxanalardan çıxartsınlar və şəhəri tərk etsinlər. İğtişaşların törədiləcəyi əvvəlcədən müəyyənləşdirilən yerlərə yaxın evlərin damında gizli kameralar quraşdırılmışdır. Həmin lentlərə ermənilər vaxtilə “türklərin vəhşilikləri” barədə çəkdiyi kinofilmlərdən fraqmentlər əlavə edərək dərhal xarici ölkələrdə nümayiş etdirmişdilər. Həmin faktla bağlı Maqşud İbrahimbəyov 1988- ci ildə “Drujba narodov” jurnalının redaksiyasında çıxış edərək demişdir: Sumqayıt hadisələrinə bir gün qalmış kino və videokameralı adamlar gəlmişlər. Çəkiliş tam vaxtında başlamış və həmin dəhşətli gün Sumqayıtda çəkilmişdir. Bir qədər sonra həmin film İsveçrədə göstərilmişdir. Filmin ağlasığmaz təsviri hissəsinin insan təxəyyülünü dəhşətə salan səslər tamamlayır. Məsələn, filmin qəhrəmanlarından biri ekrandan matı-qutu qurumuş İsveçrəlilərə öz dostu Mişanın və onun arvadının qətl səhnəsini nəql edirdi: “Guya Mişa dostuna söyləyibmiş ki, sumqayıtlılar onun arvadının başını kəsdikdən sonra, 30 nəfər azərbaycanlı onun gənc qızının üstünə cummuş, növbə ilə zorlamışlar”.

Sumqayıt hadisələrini tədqiq edən azərbaycanlı jurnalistlər Eyruz Məmmədov və Davud İmanov M. İbrahimbəyovun “Drujba narodov” jurnalında etdiyi çıxışının “Odlar yurdu” qəzetində (16avqust 1989-cu il) dərc edilən mətnini Moskvada SSRİ Baş Prokurorluğunun Sumqayıt hadisələri üzrə istintaq qrupunun rəhbəri V.Qalkinə oxuyanda o demişdi:

- Bu iftiradır! Düzdür, Sumqayıtda adam öldürülmüşdür, qan tökülmüşdür, lakin belə vəhşiliklər törədilməmişdir. Bu ağ yalandır!

Fevralın 28-29-da Sumqayıtda baş verən iğtişaşlar zamanı 32 nəfər qətlə yetirilənlərdən 6-sı azərbaycanlı olmuşdur ki, onlardan 4-nü sovet tankı ortadan biçmişdi. Öldürülən 26 ermənidən 6-sı 1959-cu ildə Sumqayıtda anadan olan Qriqoryan Eduard Robertoviçin payına düşürdü. Baş verən iğtişaşlarda ermənilərin fitnə-felinə uyan digər millətlərin nümayəndələri də iştirak etmişdi. Əvvəllər dəfələrlə məhkum olunan “Hitler” ləqəbli Aleksandr Draç, Samoylov, Pavlovski kimi kriminal ünsürlər Sumqayıtda iğtişaşları daha da qızıdırmışdılar. Lakin erməni mətbuatı nə E. Qriqoryanın, nə də qeyri-azərbaycanlı digər cinayətkarların adlarını çəkir.

Sumqayıt hadisələrinin istintaqı ilk gündən birtərəfli və Moskvanın istəyinə uyğun şəkildə aparılmışdı. İstintaqa SSRİ-nin müxtəlif yerlərindən 100-dən artıq müstəntiq cəlb edilmişdi. Martın 1-dən istintaq işini SSRİ Prokurorluğu öz icraatına götürmüşdü. O zamankı respublika prokuroru İlyas İsmayılov öz vəzifəsini qoruyub saxlamaq naminə istintaqın və məhkəmənin gedişinə tamamilə laqeyd münasibət bəsləyərək, yüzlərlə azərbaycanlı gəncin əsassız yerə istintaqa cəlb edilmələrinə və zorakılığa məruz qalmalarına şərait yaratmışdı. Həmin dövrdə o öz vəzifəsini SSRİ Prokurorluğunun mühüm işlər üzrə müstəntiqi V.Qalkinin rəhbərlik etdiyi qrupun hazırladığı cinayət işlərini ucdantutma imzalamaqda görür, qeyri-qanuni və zorakılıqla aparılan istintaqdan zərər çəkənlərin və onların qohum-əqrabalarının şikayət məktublarına bir qayda olaraq “iş Moskva müstəntiqləri aparır, biz bu işə qarışmırıq” cavabını verməklə bitmiş hesab edirdi. Ermənistan prokurorluğu və erməni hüquqşünasları istər Sumqayıtda, istər Bakıda, istərsə də Moskvada keçirilən məhkəmə işlərinə təsir göstərməyə çalışır, günahının azlığından, çoxluğundan asılı olmayaraq, istintaqa cəlb edilən azərbaycanlılara ağır cəza verməyi tələb edirdilər.

Sumqayıtda öldürülən ermənilərin 6-sının E.Qriqoryanın payına düşdüyünü yuxarıda qeyd etmişdik. Onunla bərabər 6 azərbaycanlı gəncin məhkəmə prosesi Azərbaycan SSR Ali

Məhkəməsində keçirilmişdi. E.Qriqoryanın iğtişaşların təhrikçisi və qətlərin içraçısı olması məhkəmədə tamamilə sübuta yetirilmişdi. 1989-cu il dekabrın 22-də Ali Məhkəmə (məhkəməyə M.İbayev sədrlik etmişdir) E.Qriqoryanı 12 il azadlıqdan məhrum etmişdi.

1988-ci ilin oktyabrında isə SSRİ Ali Məhkəməsində Sumqayıt hadisəsinin fəal iştirakçıları kimi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən Əhməd Əhmədovun, İlham İsmayılovun və Yavər Cəfərovun məhkəmə prosesi keçirilmişdi. Onların hər üçünə ən ağır ittiham irəli sürülmüşdü. Noyabrın 14-də SSRİ Ali Məhkəməsinin Məhkəmə Kollegiyası Ə.Əhmədovun cinayətlərini sübuta yetmiş hesab edərək onun işini ayırmışdı. Noyabrın 18-də Ali Məhkəmənin kollegiyası tələm-tələsik Ə.Əhmədova ən ağır cəza –ölüm hökmü kəsmişdi. Hökmdən kassasiya qaydasında şikayət verilə bilməzdi. Hökm oxunanda zalda iştirak edən ermənilərin hamısı əl çalmışdı. Məhkəmə binasının çölündə isə yüzlərlə erməni əllərində plakat tutaraq, Ə.Əhmədova ən ağır cəza verməyi tələb edirdilər. Hökm dərhal icra olunmuşdu. Ə.Əhmədov güllələnməyə aparılanda da qürurunu sındırmamış, cəzasının şişirdildiyini bildirmiş və erməniləri söymüşdü. Bunu ona görə xatırladı ki, təxminən eyni maddələrlə ittiham olunanlardan E. Qriqoryana Bakıda 12 il, Ə.Əhmədova isə Moskvada ermənilərin təzyiqi ilə güllələnmə kəsilmişdi. Yenə də ermənilərin vasitəçiliyi ilə E.Qriqoryan cəzasını çəkmək üçün Rusiyaya aparılmışdı.

Ermənilərin məkrli planlarına həmçinin Sumqayıtdakı iğtişaşlar zamanı qətlə yetirilən ermənilərə abidə qoymaq məsələsi də daxil idi. İrəvanda çıxan "Kommunist" qəzetində dərc edilən "Suayrıcı"

(2 noyabr 1988) məqaləsinin müəllifi A.Hovanesyan yazırdı ki, Sumqayıt hadisələrindən 6 gün sonra Stepanakertdə "Qardaşlıq məzarı" yanında "Yeni qırğının qurbanlarının xatirəsinə" abidə ucaldılmışdır. Aprelin 24-də isə İrəvanda "Qaranquş qalası" təpəsində Sumqayıtda qətlə yetirilənlərin xatirəsinə xaçdaş ucaldılmışdır.

1988-ci ilin payızında Voronej Vilayət Məhkəməsi Sumqayıtda iğtişaşlarda iştirak edən bir qrup azərbaycanlının məhkəmə prosesini keçirmişdir. Məhkəmə zamanı zərərçəkən ermənilər onlara dəyən maddi ziyanın əvəzində ödənilən vəsaiti "Sumqayıt qurbanlarının xatirəsinə" abidə ucaltmaq üçün yaradılmış xüsusi fonda köçürməyi tələb edirdilər. Yuxarıda adı çəkilən məqalədə yazıldığına görə, zərərçəkənlər Rimma Avetisyan və Vladimir Babayev maddi ziyan kimi 65 min 500 manat, Nina və Xaçatur Babayevlər isə 29 min 800 manat ödəməyi tələb etmiş və həmin vəsaiti "Sumqayıt qurbanlarının" fonduna köçürməyi tələb etmişdilər.

Ermənilər özlərinin Sumqayıtda törətdikləri qırğınları azərbaycanlıların ayağına yazmağa çalışır, bunun üçün Azərbaycan ziyalılarından bu hadisəni pisləməyi tələb edirdilər. Hələ 1988-ci ilin payızında ermənipərəst Qalina Starovoytova Moskvada "Demokratik yenidənqurma" klubunun iclaslarının birində demişdi ki, onda olan məlumata görə, Azərbaycan ziyalılarından 5 nəfəri Sumqayıt hadisələrini pisləmişdir. 1988-ci il avqustun 8-də Moskvada "Dağlıq Qarabağ və aşkarlıq" mövzusunda keçirilən brifinqdə yazıçı, filologiya elmləri doktoru Çingiz Hüseynovun söylədikləri ermənilər üçün göydəndüşmə olmuşdu. "Əlbəttə, bu Azərbaycan xalqının tarixinin üzqaraldıcı səhifəsidir. Bunu etiraf etmək lazımdır...Mən deməliyəm ki, həqiqətən də xuliqanlıq edən adamlar, bir neçə dəfə həbsdə olanlar kimlərsə iradəsini yerinə yetirmişlər... Sumqayıtda erməni talanlarını təşkil edənlərə qarşı qurulan məhkəmə proseslərinə gəldikdə isə bizim hüquq-mühafizə orqanları bir

qədər tərəddüd etmişlər, özlərini itirmişlər. Dərhal hərəkətə keçmək lazım idi... Sumqayıt faciəsi... təkrar edirəm, Azərbaycan xalqının vicdanındadır... (“Komunist”, İrəvan, 2 noyabr 1988-ci il).

Ermənilər bu kimi sözləri müxtəlif şəkillərə salaraq, dünyaya car çəkirlər ki, görürsünüz, Azərbaycan ziyalıları özləri etiraf edirlər ki, Sumqayıtda erməniləri qırıblar. Hətta bəzi yazılarda bu hadisələrə “soyqırım” donu geyindirmək istəyirlər.

Sumqayıt hadisələri barədə isə əsl həqiqət Sov. İKP MK-nın və SSRİ Prokurorluğunun arxivləri azərbaycanlı tədqiqatçıların üzünə açıldıqdan sonra bəlli olacaq.

Mustafa N.

“Xalq qazeti” 28 fevral 2003

Sumqayıt hadisələrindən 15 il keçir

Erməni faşistləri Dağlıq Qarabağ haqqında qondarma problemə haqq qazandırmaq üçün XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qərbi və Şərqi Azərbaycan ərazisində vəhşiliyi, qəddarlığı ilə dəhşət doğuran çoxsaylı terror aktları törətmişlər. 1988-ci ildə baş verən Sumqayıt hadisələri onların məkrli planlarının bir hissəsi idi. Ötən 15 il ərzində bu barədə tədqiqatlar aparılmış, kitablar yazılmış, filmlər çəkilmişdir. İstər azərbaycanlı, istərsə də xarici tədqiqatçıların gəldiyi qənaət birmənalıdır: 1988-ci ilin fevral ayında törədilən olayların ideoloqları və icraçıları erməni millətçiləri olmuşdur. Əgər ermənilər Moskvadan dəstək almasaydılar, Sumqayıt hadisələrini törətməyə cəsarət etməzdilər.

Törətdikləri terror – təxribat aksiyalarına görə tarix erməni şovinistlərini bağışlamayacaq

Ermənilərin əlində oyuncağa çevrilmiş mənfur Qorbaçov Azərbaycan xalqını arxasız, köməksiz qoymaq üçün ümummilli liderimiz, dünyada və SSRİ-də böyük nüfuz sahibi Heydər Əliyevin 1987-ci ildə vəzifədən getməsinə nail oldu. Ondan dərhal sonra Parisdə akademik Aqanbekyan erməni elitası qarşısında çıxış edərək Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan alınıb Ermənistanla birləşdirilməsi ideyasını irəli sürdü. Aqanbekyanın bu riyakar çıxışına dünya mətbuatı obyektiv qiymət verdi. “Meqapolis ekspress” qəzetinin şərhində Aqanbekyanın Dağlıq Qarabağ haqda bəyanatını Moskvada Qorbaçovla razılaşdırdığı açıqlandı. Qeyd edildi ki, əgər Aqanbekyan Qorbaçovdan dəstək almasaydı, belə bir çıxışa cəsarət etməzdi...

Hadisələrin sonrakı inkişafı konfliktə daha da dərinləşdirdi. Məsələn SSRİ Ali Sovetinin sessiyasına çıxarıldı. Düzdür, sessiyada Azərbaycan torpaqlarının toxunulmazlığı elan olundu. Ancaq bu qərar kağız üzərində qaldı. Dağlıq Qarabağda ermənilər kütləvi aksiyalara başladılar. Moskva isə bütün bunlara göz yumdu. Bu vaxt mənfə azərbaycanlı obrazı yaratmaq və onu dünyaya bəyan etmək lazım idi. Erməni ideoloqları Moskvadakı havadarlarının dəstəyi ilə Sumqayıt şəhərini seçdilər.

O vaxt Sumqayıt şəhərində 80-dən çox millətin nümayəndəsi yaşayırdı. Şəhərin 17 min nəfər erməni sakinin maddi vəziyyəti hamıdan seçilirdi. Ermənilər əsasən gəlirli, yüngül işlərdə çalışır, gizli iqtisadiyyata başçılıq edirdilər.

Ayaqqabı fabrikləri, toxuculuq, mebel sexləri, hətta daş karxanaları geniş ticarət şəbəkəsi onlara məxsus idi. Onların əksəriyyəti, xüsusilə imkanlılar “Dağlıq Qarabağ” deyilən gizli komitənin üzvləri olmuşdular. Sonradan məlum oldu ki, minlərlə erməni hər ay qazandıqlarının müəyyən hissəsini Stepanakertə göndərmiş. Sumqayıt hadisələrinə bir neçə ay qalmış onlar əmanət kassalarından pullarını çıxartmışdılar. Çünki tezliklə Sumqayıtda terror törədiləcəyindən xəbərdar idilər. Çox təəssüf ki, bütün bunlar barədə o vaxtki, respublika və şəhər rəhbərliyi vaxtında xəbər tutub, tədbir görməmişdir. Elə bu faktın özü də sübut edir ki, ssenarisi Moskvada və Yerevanda hazırlanan Sumqayıt hadisələri məharətlə həyata keçirilmişdir. Həmin ərəfədə erməni şovinist ideoloqlarından katolikos Vazgenin, şair Silva Kaputikyanın Yerevan milli televiziyası ilə müraciətləri Sumqayıt hadisələrinin başlanmasına işarə olmuşdur.

1988- ci il fevralın 25-də erməni katalikosu Vazgen demişdir: “Mən bizim hörmətli Mixail Qorbaçova teleqram vurub xahiş etmişəm ki, DQMV məsələsinin erməni əhalisinin xeyrinə həll olunmasına kömək etsin”.

Ertəsi gün Ermənistan milli televiziyası ilə çıxış edən Silva Kaputikyan üzünü erməni gənclərinə tutaraq demişdir: “Qarabağ tarixən Ermənistanın olub. Bizim əsas məqsədimiz hər iki torpağı birləşdirmək deyil, əsas məqsəd tarixən bizə vurulan yaranı sağaltmaqdır. Xalqımız böyük faciələrə düçar olub, lakin xalqımız müdrik xalqdır. Biz öz müdrikliyimizi Qorbaçova köməklikdə göstərməliyik”.

Göründüyü kimi hər iki çıxış Sumqayıt hadisələrinin başlanmasına xeyr-dua, daha dəqiq desək, işarə olub.

“Paşa” ləqəbli əsil qatilin adı Qriqoryan idi

Sumqayıtda anadan olmuş Qriqoryan üç dəfə - 1976, 1981 və 1988-ci illərdə müttəhimlər kürsüsündə əyləşmiş, qatı cinayətkar kimi üst-üstə 9 il 2 ay 13 gün müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. Hadisələrə qədər Qriqoryan erməni xüsusi xidmət orqanları tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilmiş, çoxlu miqdarda pul, narkotik maddələr, silah almışdır. Hadisələr vaxtı o özü kimi cinayətkar ünsürləri başına toplamış, şəxsən 6 erməni öldürmüş, zorlama hadisələrində iştirak etmişdir. O, törətdiyi cinayətlərdən sonra qaçıb izini itirə bilməmiş, bununla da erməni məkrinin üstünün açılmasına istər-istəməz kömək etmişdir. Çox təəssüf ki, azərbaycanlı Əhməd Əhmədov Moskvaya aparılaraq dəlilsiz-sübutsuz güllələndiyi, Elçin Gəncəliyev, Taleh İsmayılov ən ağır maddələrlə ittiham olunduğu halda, Qriqoryan Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarı ilə 12 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmiş, sonradan Stavropola aparılaraq azadlığa buraxılmışdır.

Sumqayıt hadisələrinə hüquqi-siyasi qiymət verməyin vaxtı çatıb

Sumqayıt şəhərinin ağsaqqalları, ziyalıları düz 15 ildir ki, bunu tələb edirlər. Sumqayıtlılar dövlət səviyyəsində mötəbər bir komissiya yaradılmasını, Rusiyanın və digər ölkələrin arxivlərinin araşdırılmasını istəyirlər. Təəssübkeş insanlardan, tədqiqatçılardan, hüquqsünaslardan ibarət komissiya üzvləri hələ işıq üzü görməmiş məxfi sənədləri axtarıb tapmalı, tədqiq etməlidirlər. Gec də olsa, dünya ictimaiyyətinə 1988-ci il fevralında Sumqayıtda terrorun kimlər tərəfindən törədildiyi bəyan edilməlidir. Eyni zamanda, Sumqayıt hadisələrində ermənilərin təhriki ilə günahkar bilinib həbs olunmuş, öldürülmüş adamlara da, gec də olsa, bəraət verməyin vaxtı çatıb.

Xanlar Əliyev

“Azərbaycan” 28 fevral 2003

“Günahım nə idi –indi də bilmirəm”

1988-ci il fevral ayının 27-dən 28-nə keçən gecədən başlayaraq Sumqayıtda 2 min nəfərə qədər şəhər sakini sorğu-sualsız kütləvi şəkildə həbs edildi. Sonralar onlardan 427 nəfəri inzibati məsuliyyətə cəlb olundu. 94 nəfər üçün o vaxt respublika prokuroru işləyib indi ədalətdən dəm vuran İlyas İsmayılovun tapşırığı ilə cinayət işi qaldırılmışdı. Bayıl həbsxanasında 9 ay 15 gün saxlanılan, olmazın əzab-əziyyətlərə düçar edilən Ələsgər Əhmədov da günahsız tutulanlardan biri olub.

Zəngilan rayonunun Tiri kəndindənəm. Orta məktəbi bitirən kimi Sumqayıta gəldim ki, işləyib maddi cəhətdən korluq çəkən kənddəki valideynlərimə kömək edim. Qaynaqçı peşəsinə yiyələnmişdim. Fəhlə yataqxanasında qalır, aldığı əmək haqqının yarısından çoxunu kəndə göndərirdim. 1988-ci ilin fevral ayının 28-dək belə davam etdi. Həmin gün briqadamız səhər tezdən Sintetik Kauçuk zavodunda işləyirdi. Briqadirimiz erməni Ruben işə çıxmamışdı. Onu da deyim ki, həmin ilin yanvar ayından başlayaraq Ruben bizə məlum olmayan səbəblərə görə tez-tez işə çıxmırdı. Sonradan məlum oldu ki, Ruben fevral hadisələrinin baş verəcəyindən əvvəlcədən xəbərdar imiş. O, Sumqayıtı tərk etmək üçün hazırlıq görürmüş. Günorta saat 2-yədək işlədik. Sonra ustamız Sənan bizi bir yerə toplayıb izah etdi ki, Sumqayıtda qarışıqlıq var. Ona görə bizi işdən tez buraxır. Ancaq bir şərtlə ki, birbaşa evə gedək. Zavodun qabağında tramvaya minib Sumqayıta yola düşdük. Bir az gedəndən sonra tramvayı saxladılar. Milis formalı adamlar tramvaydakı bütün gəncləri düşürüb xüsusi maşınlara mindirdilər. Milis idarəsində bizim kimi yüzlərlə gənc vardı. 5-6 saat sorğusuz-sualsız saxlayandan sonra bizi Bakıya- Bayıla gətirdilər. 15 gün mənə olmazın əzab-əziyyətlər, işgəncələr verdilər. Təkid edirdilər ki, guya mən fevral ayının 27-də 3-cü mikrorayonda bir erməni evinə girib qadın zorlamışam. Bunu boynuma almalıyam. Nahaq şərdən üzülür, ancaq səsim bir yerə çatmırdı. Kamera yoldaşımın birinin mənə yazığı gəlib başa saldı ki, təkid elə, qoy zərərçəkənlə səni üzləşdirsilər. 20 gündən sonra üzləşmə oldu. Qara geyimli, sifətindən riyakarlıq yağan bir erməni qadını beş-altı geyimli-keçimli adamın arasında məni göstərib dedi ki, dəqiq deyə bilmərəm, amma bu, evimizə zorla girənlərin birinə oxşayır. Erməni qadının bu qeyri-müəyyən sözündən sonra vəziyyətim qat-qat ağırlaşdı. Bundan sonra məni Moskvadan gəlmiş müstəntiqlər dindirirdilər. İşgəncələrdən üzüləndə, iradəmi qırıb yalan ittihamı boynuma qoya bilmədilər.

Düz 9 ay 15 gün məhkəməsiz həbsxanada saxlandım. O vaxtdan 15 il keçir. Torpaqlarımız işğal olunub. Bu ağır dərdə dözməyən atam və böyük qardaşım dünyalarını dəyişiblər. İndi böyük bir ailə mənim himayəmədir. Bütün bu məhrumiyətlərdən mənim üçün ən ağırı heç bir cinayət törətmədiyim halda 9 ay 15 gün həbsxanada saxlanmağımıdır. O vaxt şər və böhtana məruz qalmış bütün sumqayıtlılar kimi, mənim də arzum Sumqayıt hadisələrinə, gec də olsa, düzgün hüquqi- siyasi qiymət verilməsidir.

Ələsgər Əhmədov

“Azərbaycan” 28 fevral 2003

Əvvəlcədən hazırlanmış qəddar və məkrli planı

İndi bir çox tədqiqatçılar 1988-ci il Sumqayıt hadisələrinin fevral ayının 28-də başladığını qeyd edirlər. Əslində hadisələr ayın 26-da başlamışdı. Sumqayıtda qara dəri plaşlı heç kimin tanımadığı adamlar peyda olmuşdular. Onlar o vaxtkı Lenin meydanında mitinqdə çıxış edərək, Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan rayonlarından gəldiklərini, orada ermənilərin türklərə qarşı vəhşiliklər törətdiklərini canfəşanlıqla bəyan edir, xalqı qızıqdırmağa çalışırdılar. Ancaq Sumqayıt ziyalıları çıxış edərək xalqı sakitliyə, səbrə, dözümə dəvət edir, deyilənlərin təxribat olduğunu bildirirdilər. Həmin gün ayın 26-da naməlum adamlar bir neçə mağazanın vitrinlərini sındırdılar.

O vaxt mən şəhər milis idarəsi partiya komitəsinin katibi işləyirdim. Şəhərdə idarəolunmaz vəziyyət yaranırdı. Sumqayıt Partiya Komitəsinin birinci katibi, deyilənə görə Moskvada idi. Bizim rəisi də yuxarı vəzifəyə təyin etmişdilər. Muhafizə idarəsi ilə birlikdə 310 nəfərlik şəxsi heyətin silahları əvvəlcədən alınmışdı. Əhalidəki ov tüfəngləri də yığılmışdı. Vəziyyətlə bağlı müntəzəm olaraq operativ məlumatlar versək də, heç bir təsirli tədbir görülmürdü. Fevral ayının 27-də axşam hadisələr nəzarətdən çıxdı. Şəhər tezdən milis idarəsinə içərisində 12-13 meyit olan yük maşını gətirildi. Bu vaxt artıq təsadüfdənmi, yaxud bilərəkdən Sumqayıtın komendantı təyin edilmiş general Krayev milis idarəsinə gəldi. Rəis müavini işləyən Xanlar Cəfərov Krayevə bu barədə məruzə etdi və dönə-dönə bildirdi ki, artıq milis gücsüzdür, naməlum cinayətkarlara nəzarət edə bilmir. Nasosnıda (indiki Tağıyev qəsəbəsi) yerləşən qoşun hissələri dərhal Sumqayıta göndərilsin, iğtişəşlərin, qətlərin qarşısını alsın. Ancaq Krayev laqeydliklə bildirdi: "Hələ tezdır".

Hakimi –mütləq olan komendant Krayevin bu cavabı bizi şok vəziyyətinə salmışdı. DIN-ə göndərdiyimiz operativ məlumatlar da nəticə vermədi. Fevral ayının 28-də də talanlar, qətlər baş alıb gedirdi. Qoşun şəhərə yalnız martın 1-də şəhərə yaxın daxil oldu. Artıq gec idi. Əvvəlcədən hazırlanmış təxribat baş tutmuşdu. Artıq "Bi-Bi-Si", "Azadlıq" və "Amerikanın səsi" radiostansiyalarının erməni redaksiyaları Sumqayıtda azərbaycanlıların ermənilərə qarşı qətlər törətdiyi barədə arası kəsilmədən məlumatlar yayırdılar.

Sumqayıta komendant təyin edilib sovet qoşunları yeridildikdən sonra şəhərdə bütün partiya, sovet rəhbərləri, inzibati orqanların başçıları vəzifələrindən uzaqlaşdırıldılar. Keçmiş SSRİ-nin hər yerindən çağırılmış müstəntiqlər əsas işlərini Sumqayıt şəhər rəhbərlərinə qarşı donos xarakterli məlumatlar toplamaqda görürdülər. Məni SSRİ Təhlükəsizlik Nazirliyinin mühüm işlər üzrə müstəntiqi, polkovnik İ. Zıbsev istintaq edirdi. İlk görüşdə mənə dedi:

-Siz azərbaycanlılar kimə arxayınısız?

Doğrusu, bu qəfil, kin-küdurətlə verilmiş sualdan karıxdım. Ancaq tez özümü ələ alıb dedim ki, biz böyük SSRİ-də yaşayırıq. Başqa xalqlar kimə arxayındırlarsa, biz də ona arxayınıq. O, acı-acı güldü və əlavə etdi: "Xeyr, siz indiyədək Heydər Əliyevə arxayın idiniz. O da artıq sizə kömək edə bilməz. Ona görə də siz azərbaycanlılar bundan sonra hələ çox qanlar qusacaqsınız". Səməmi deyirəm, üstümdə silahım olsaydı, yəqin ki, həmin həyasız, açıq-aşkar düşmən sifətini göstərən adamı vurardım. Özümü zorla ələ alıb cavab verdim ki, böyük siyasi xadim olan Heydər Əliyev öz siyasi fəaliyyəti

dövründə təkə azərbaycanlılara arxa-dayaq durmayıb. O, bütün sovet xalqına yaxşılıq edib. Üzdənirəq İ. Zıbsevlə ilk görüşümüzün acılıqları aylar uzununu mənə olmazın əziyyətlər verdi. O, mənə müxtəlif zirzəmilərə, həbsxana kameralarına apardıdır və hər dəfə də 10-12 saat saxlayır, 30 səhifədən çox izahatlar yazdırırdı. Məqsədi o idi ki, mən öz izahatlarımda ermənilərə qarşı azərbaycanlıların əvvəlcədən planlaşdırılmış terrorunu etiraf edim, bu işdə Sumqayıt şəhər rəhbərliyinin ünvanına iftiralar uydurum. Ancaq Zıbsev istədiyinə nail ola bilmədi. Mən ona bir neçə əyani sübutla Sumqayıt hadisələrini məhz ermənilərin törətdiyini bildirdim.

Hüseynağa Xancanov

“Azərbaycan” 28 fevral 2003

Sumqayıt həqiqətləri

Düşmən üzərində qələbə çalmaq üçün onun xüsusiyyətlərini öyrənmək, psixologiyasına bələd olmaq çox vacib amillərdən biridir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, biz – azərbaycanlılardan fərqli olaraq uzun illər torpaqlarımızda yaşayıb çörəyimizi yeyən və böyük ustalıqla öz xain, murdar sifətlərini gizlədə bilən ermənilər bu həqiqəti daha tez və daha yaxşı başa düşmüşlər. Lakin “ziyanın yarısından da qayıtmaq xeyirdir” – deyirlər. Bu gün düşməni və onun başımıza gətirdiyi bütün faciələri diqqətlə öyrənilib, dəqiq təhlil etməliyik ki, gələcəkdə hər bir fitnə və həmləyə hazır olaq və sonda zəfər yürüşü ilə itirdiklərimizi də geri qaytara bilək.

Bu baxımdan 15 il bundan öncə, yəni 1988-ci il fevralın 27-29-da Sumqayıtda baş verən hadisələri sonrakı qanlı olayların ilki kimi yada salmaq, öyrənmək çox vacibdir. Bununla əlaqədar müxbirimiz o dəhşətli günlərin canlı şahidi olan Sumqayıt şəhər İcra hakimiyyətinin ictimai təşkilatlarla və siyasi partiyalarla iş şöbəsinin müdiri Seyfəddin Rəhimovla görüşərək ondan gördüklərini bir daha yada salıb, təhlil etməyi xahiş etmişdir. S.Rəhimov demişdir: “Aradan bu qədər vaxt keçdikdən sonra bu hadisələrin mahiyyəti, baş vermə səbəbləri daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. SSRİ-nin xüsusi xidmət orqanları və erməni separatçıları tərəfindən hazırlanmış və həyata keçirilmiş bu hadisələrin başlıca günahkarları Kommunist Partiyasının Baş Katibi Mixail Qorbacov və onun ermənipərəst ətrafı idi. Gəlin hadisələrin müəyyən ssenari ətrafında, planlı şəkildə həyata keçirildiyini sübut edən bir sıra məqamlara diqqət yetirək. Əvvəlcə onu qeyd edirəm ki, hələ hadisələrdən bir neçə gün qabaq şəhərdə heç bir sumqayıtlının tanımadığı qrup peyda olmuşdu. Dəstələrə bölündükləri üçün onlara eyni zamanda şəhərin müxtəlif hissələrində rast gəlmək olurdu. Müşahidələr göstərirdi ki, onların əsas işləri həmin günlər şəhərdə müxtəlif sayıqlar yaymaqla çaxnaşma salmaq idi. Maraqlıdır ki, hadisələr sənəyib qurtarandan sonra bu adamların heç biri şəhərdə gözə dəymirdi. Çox təssüflər olsun ki, hadisələri araşdıran hüquq mühafizə orqanları həmin faktların üstündən sükutla keçdilər.

Bildiyimiz kimi, həmin vaxtlar videokameraların az olması ilə əlaqədar videoçəkiliş də o dərəcədə yayılmamışdı. Lakin “ssenaristlər” bu hadisələrə elə güclü hazırlanmışdılar ki, qanlı aksiyalar törədən qrupların hər birində videooperatorlar var idi və onlar olaylar baş verəcək konkret yerlərdə çəkilişə hazır olurdular. Və elə ona görə də hadisələrdən dərhal sonra çəkilən materiallar müxtəlif ölkələrin telekanalları ilə yayımlandı. Bu faktlar isə bir daha Sumqayıt hadisələrinin əvvəldən hazırlanmışını sübut edir.

Eyni zamanda, bəzi faktlar şəhərdə yaşayan ermənilərin böyük əksəriyyətinin bu hadisələrdən çox-çox əvvəldən xəbəri olduğunu təsdiqləyir. Məsələn, fevral ayından qabaq erməni milliyyətindən olan vətəndaşların şəhər dükanlarından böyük məbləğdə malı kreditlə alması, əmanət banklarından pulların çıxarılması və köçüb getməsi faktları bunu aydın şəkildə göstərir.

Bəs, nəyə görə hadisələr məhz Sumqayıt şəhərində baş verdi? Bunun bir sıra səbəbləri var. Hər şeydən əvvəl Sumqayıt çoxmillətli şəhər idi. Burada kimya və metallurgiya sənayesinin inkişafı ilə bağlı keçmiş SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərindən onlarla millətin nümayəndəsi məskunlaşmışdı. Bir də, Sumqayıt gənclik şəhəri idi. Burada valideyn nəzarətindən kənar minlərlə gənc yaşayırdı. Gənclərin beyninə milli zəmində təsir etmək daha asan olduğu üçün təşkilatçılar bu amili də nəzərə almışılar. Bununla yanaşı, Sumqayıt respublikanın bütün rayon və kəndlərinin təmsil olunduğu şəhərdir. Ona görə də burada baş verənlər ölkənin digər region və şəhərlərinə də tezliklə yayıla bilərdi. Təşkilatçılar

bu amillərdən istifadə edib hadisələrin əhatə dairəsini genişləndirmək istəyirdilər. Xoşbəxtlikdən, bu istəklərinə tam şəkildə nail ola bilmədilər.

İstər Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında cərəyan edən hadisələr, istərsə də Sumqayıt hadisələri xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin vəzifədən uzaqlaşdırılmasından az sonra baş verdi. Hər zaman Azərbaycanın mövqeyini cəsarətlə müdafiə edən, erməni ekstremistlərinin qarşısını məharətlə alan cənab Heydər Əliyevin vəzifədən getməsi ermənilərin və onların havadarlarının əl-qolunu açdı. Respublikanın o zamankı rəhbərliyi isə hadisələrə nəzarət etmək, xalqın təhlükəsizliyinin qeydinə qalmaq əvəzinə Moskvanın tapşırıqlarını yerinə yetirərək böyük, tarixi şəxsiyyət olan Heydər Əliyevin əleyhinə qondarma materiallar toplamaqla, Kremlə qucaq-qucaq məlumatlar çatdırmaqla məşğul idilər.

Sumqayıtda baş verən hadisələrdən danışarkən hüquq- mühafizə orqanlarının, xüsusilə də prokurorluğun birtərəfli münasibətini qeyd etməmək olmaz. İşlərin bütövlükdə Moskvanın sərəncamına verilməsi, Respublika Prokurorluğunun və şəxsən o dövrdə baş prokuror olan İlyas İsmayılovun prinsipsiz mövqe tutaraq yaxasını kənara çəkməsi nəticəsində min nəfərdən çox sumqayıtlı təhqir dolu istintaq və işgəncələrə məruz qaldı. Hadisələrin əsas təşkilatçısı və ən fəal iştirakçısı olan “Paşa” ləqəbli Eduard Qriqoryan cəmi 12 il həbs cəzası aldığı halda, bu işlərdə əli olmayan Əhməd Əhmədov ən ağır cəzaya-güllələnməyə məhkum edildi.

İnanırıq ki, bu hadisələrin təşkilatçıları və qanlı olayların günahkarları öz layiqli cəzalarını alacaqlar.

S. Səfiyev
“Respublika” 28 fevral 2003

Sumqayıt hadisələri: şərin burulğanı və erməni məkri

Düz 15 il əvvəl Sumqayıtda erməni məkri, hiyləsi elə bir burulğan yaratmışdı ki, sadə adamlar kimin kim olduğunu ayırd edə bilmədilər. Ayılında gördülər ki, ermənilər xalqımızın beynəlmiləlçi ənənələrinə böhtan atıblar və dünyaya da yayıblar ki, azərbaycanlılar qəddar, qaniçən bir millətdir. Buyurun, baxın görün biz zavallı ermənilər necə illərdir neçə iztirablar çəkirik.

Bəli, o hadisədən 15 il keçib. Ancaq dünyada hələ çoxları yenə də Sumqayıt hadisələrini ermənilərin təqdim etdikləri şəkildə görürlər. Demək, hələ də həqiqəti dünyaya çatdırma bilməmişik.

Sumqayıt hadisələrinin tədqiqatı ilə məşğul olanlardan biri də Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və rus dilləri kafedrasının müdiri, filologiya elmləri namizədi, dosent Ramazan Məmmədovdur. O, həm də “Ermənilər Sumqayıtda” kitabının müəlliflərindən biridir.

---İlk növbədə qeyd edim ki, 1988-ci il 27-29 fevral hadisələri Sumqayıtda törədilsə də bu hadisənin səbəbi nə Sumqayıtla, nə də ki, Sumqayıtlılarla bağlı deyildir. Şəhərimiz hadisələri törətmək üçün müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərə görə əlverişli məkan kimi seçilmişdi. Gəldiyim qənatə görə burada üç qrupun marağı birləşib.

Birinci və bəlkə də ən əsası Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının katibi M.S. Qorbaçovun rəhbərliyi ilə dünya sosializm sistemini və eləcə də SSRİ-ni dağıtmaq siyasətini həyata keçirən qüvvələr idi. İkincisi bu məkandan istifadə edərək, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycandan qoparmaq və Ermənistanla birləşdirmək istəyən erməni və ermənipərəst millətçi və separatçı qüvvələr olmuşdur. Üçüncü tərəf isə hadisələri icra edən, xüsusi hazırlıq keçmiş təxribat qrupu tərəfindən hadisələrə təhrik olunmuş yeniyetmələr, müxtəlif cinayətkar üsürlər və yetkinləşməmiş gəncər idi.

Hadisələr əvvəlcədən hazırlanmış ssenari ilə cərəyan etmişdir. Siyasi oyunda birinci açıq gedişi o zaman M. S. Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi olmuş akademik A. Aqanbekyan etdi. O, 1987-ci il noyabrın 17-də Paridə Erməni Fransa İnstitutunun və Erməni Veteranları Assosiasiyasının onun şərəfinə təşkil etdikləri qəbulda çıxış edərək belə bir bəyanat verdi: “Mən istərdim ki, respublikanın şimali-qərbində yerləşən Qarabağ Ermənistanın olsun. Q, Azərbaycana nisbətən Ermənistanla daha çox bağlıdır”. Mən bu istiqamətdə bir təklif irəli sürmüşəm. Ümidvaram ki, yenidənqurma, demokratiya şəraitində həmin problem öz həllini tapacaqdır.”

A. Aqanbekyanın bu bəyanatı bəşər tarixinin inkişafı istiqamətinin diametral şəkildə dəyişildiyini bildirən erməni millətçi və separatçı qüvvələri üçün Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək uğrunda həlledici hərəkətə başlamaq haqqında məxfi işarə, bir növ parol idi.

Bundan sonra hadisələr ildırım sürətilə cərəyan etməyə başladı. Ermənilər tərəfindən düşünülmüş siyasi gedişlər edilir, əvvəlcədən hazırlanmış aksiyalar bir-birini tamamlayır, addım-addım məqsədə yaxınlaşdırılırdı. Təsəvvür edin: Xankəndidə və Yerevanda Qarabağ uğrunda mitinqlər təşkil olunur. Rəsmi Bakı qəflət yuxusundadır. Bakıda gənclərin və tələbələrin kortəbii etiraz nümayişləri başlanır. Moskva susur, özünü neytral müşahidəçi kimi göstərir. Dağlıq Qarabağda və Yerevanda tətillərin səngiməsi, dayanması qorxusu var. Bu zaman Ermənistanda yaşayan

azərbaycanlıların mütəşəkkil şəkildə öz ata-baba yurdlarından zorla qovulması prosesi başlanır. Rəsmi Bakı qaçqın vəziyyətdədir...İlk qaçqınlar Bakıya, Sumqayıta gəlir, başlarına gətirilən fəlakətdən, zorakılıqdan şikayətlənir, cavab aksiyalarının həyata keçirilməsini tələb edir, nümayişlərə, yürüşlərə başlayırlar. Onların aralarında ustalıqla maskalanmış, Azərbaycan dilində səlis danışan erməni emissarlarının olduğunu o vaxt Azərbaycan tərəfi bəlkə də heç ağına belə gətirmirdi...

1988-ci il fevralın 20-də DQBV Xalq Deputatları Sovetinin növbədənəkar sessiyasında Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSRİ –nin tərkibindən çıxarılaraq Ermənistan SSRİ-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul edilir. Erməni millətçi və separatçı qüvvələri gərginliyi saxlamaq üçün əllərindən gələni edib, dəridən –qabından çıxırlar.

Moskva isə tərəfləri “sakitliyə, səbrli olmağa emosiyaya uymamağa, ağılla hərəkət etməyə” çağırır. Gərginliyin zəifləməsi ehtimalı erməni millətçilərinin və onların havadarları qane edə bilməzdi. Onlar məsələnin siyasi yolla öz istədikləri kimi həll edilməyəcəyindən, ehtirasların sönə biləcəyindən ehtiyat edərək növbəti, daha riyakat və dəhşətli bir hiyləyə əl atırlar. 1988- ci il fevralın 27-29 Sumqayıtda faciəli hadisələri törətməyə nail oldular. Həmin günlərdə şəhərdə törədilmiş iğtişaşlar nəticəsində müxtəlif millətlərdən olan 32 adam, o cümlədən 26 erməni həlak olmuş, 400 nəfərdən çox adam bədən xəsarəti almışdır. Şəhərimizə o vaxt ki qiymətlərlə 7 milyon rubl və ya 10 milyon Amerika dolları məbləğində maddi ziyan vurulmuşdur. Bu iğtişaşları araşdırmaq üçün SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən xüsusi cinayət işi açılmış. 444 nəfər adam məhkəmə qarşısında cavab verməli olmuş, onlardan 400 nəfəri 10-15 sutka təcridxanalarda saxlanılmış, işgəncələrə məruz qalmış, bir neçəsi uzunmüddətli həbs cəzasına, bir nəfəri – Əhməd İman oğlu Əhmədov isə ölüm cəzasına məhkum olunmuşdur və hökm tez- tələsik yerinə yetirilmişdir.

Sumqayıt hadisələrindən sonra erməni tərəfi dərhal antiazərbaycan informasiya kompaniyasına başladı. Onların iniltisi, ah-naləsi dünyanın hər yerindən eşidildi, bütün qitələrə yayıldı. Erməni tərəfi hadisələrdən mümkün qədər çox “bəhrələnmək”, dünya ictimaiyyətinin nəzərində azərbaycanlıların zalım, qəddar, qaniçən, vəhşi, barbar obrazını yaratmaq və guya bu səbəbdən də onlarla birgə yaşamağın mümkün olmaması haqqında fikir formalaşdırmaq üçün vaxt və vəsait əsirgəmədən çalışmağa başladılar.

Ermənilər Azərbaycanda təkə Sumqayıt şəhərində yaşamırdılar. Onlar respublikanın bir çox şəhərlərində, o cümlədən Gəncədə, Şəkiddə, Bakıda da yaşayırdılar. Bəs onda hadisələri törətmək üçün niyə məhz Sumqayıt seçilmişdir? - Ona görə ki, Sumqayıtın yerləşdiyi ərazi Bakı ilə müqayisədə təkə iğtişaşları törətmək üçün yox, həm də hadisələri lazım olan məcrəyə yönəltmək, bütövlükdə situasiyanı əldə saxlamaq, hadisələrin geniş miqyasda yayılmasına yol verməmək baxımından əlverişli idi.

Bu da sirr deyildi ki, şəhər əhalisi arasında müxtəlif səbəblərdən (ailədən, ictimai quruluşdan, idarə müdirilərindən, yaşayış tərzindən, mənzil şəraitindən və s) narazı olan adamlar da var idi. Şəhərdə 1981-1987-ci illər ərzində həbsxanalardan azad olunmuş, 2378 nəfər yaşayırdı ki, onların da bir qismi bu və ya digər səbəblərdən həyatdan narazı adamlar idi.

Çox güman ki, hadisələrin ssenarisi hazırlanarkən 1961-ci il may ayının 1-də Sumqayıt şəhərində Sovet İttifaqı Kommunist Partiya Komitəsinin birinci katibi N.S.Xruşşovun “şəxsiyyətə

pərəstiş”, siyasətinin əleyhinə etiraz nümayişinin baş tutduğu da nəzərə alınmışdı. Digər səbəblər də çox idi.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ uğrunda ümummilliy erməni hərəkatına təkan verə biləcək “anti-erməni iğtişalarının” törədilməsi üçün məhz Sumqayıt şəhərinin seçilməsi təsadüfi deyildi və hadisələr əvvəlcədən hazırlanmış ssenari ilə 1988-ci il 27-29 fevralda törədildi.

Bu gün artıq istintaq materiallarından məlumdur ki, hadisələri törədənlərin ön cərgəsində gedən, xüsusi hazırlıq keçmiş tərribat qrupu yeniyetmələrə, müxtəlif cinayətkar ünsürlərə və yetkinləşməmiş gənclərə spirtli içkilər və narkotik maddələr qəbul etdirərək onları “Qarabağ bizimdir!”, “Rədd olsun ermənilər” şüarları ilə onları “Qarabağ” və “Krunk” təşkilatlarına pul verməkdən imtina etmiş ermənilərin yaşadıkları mənzillərə istiqamətləndirib. Şəxsən 6 nəfər erməni qətlə yetirən 1959 –c il təvəllüdü, əvvəllər – 1979, 1981,1982- ci illərdə üç dəfə məhkum olunub, üst-üstə 9 il 2 ay 13 gün həbsxanalarda yatmış canı, Qriqoryan Eduard Roertoviç milliyətə erməni idi.

1988-ci il 27-29 fevral hadisələrinin Kremlin göstərişi ilə əvvəlcədən hazırlanmış ssenari üzrə erməni və ermənipərəst millətçi, separatçı qüvvələr tərəfindən törədildiyini sübut edən kifayət qədər faktlar artıq üzə çıxmışdır.

Məlumdur ki, fəvqaladə hallarda rabitə xətləri həddən artıq yüklənir. Lazımi texniki tədbir görülmədikdə avtomat telefon stansiyası bütövlükdə sıradan çıxıb bilər. Bunu nəzərə alaraq şəhərdə vacib obyektlərdə, idarə və təşkilatlarda rabitə xidmətinin təmin etmək üçün mümkün tədbirlər həyata keçirən rabitəçilər telefonları növbə ilə şəbəkədən açmaq məcburiyyətində qalıblar. Ermənilər bu qanunu əməliyyatdan da özümüzə qarşı istifadə etdilər. O vaxt Sumqayıt şəhər rabitə şöbəsinin rəisi işləyən Mehman Ömərov çox incidildi. Dəfələrlə SSRİ Prokurorluğuna və digər orqanlara çağırılıb izahat alındı. Sonra isə Moskvada hədsiz dərəcədə qərəzli keçən məhkəmə prosesinin iştirakçısı oldu. O, prosesin ki, cəmi 4 nəfər azərbaycanlının olduğu salonda qabaqcadan müəyyən edilmiş məhkəmə hökmü oxundu və günahsız gənc Əhməd Əhmədova ölüm cəzası kəsildi.

- Fevralın 27-si məni stasionar avadanlığı hazır vəziyyətə gətirmək üçün şəhər Partiya Komitəsinə çağırıldı. Sonra belə qərara alındı ki , mitinq ayın 28-də olsun. Həmin günü tezdən gəlib mikrofonları quraşdırdıq. Sumqayıtda keçirilən ilk mitinqdə iştirak edənlər iki qrupa bölünmüşdü. Lap öndə Ermənistandan qovulanlar dayanmışdı. Arxa tərəfdə şəhər sakinləri idi. Əksəriyyəti Ermənistandan qovulan azərbaycanlılara həmrəylik nümayiş etdirmək üçün orda idi . Elə təlimatlandırılmış ermənilər də onların arasına səpələnmişdi. Çıxışlar hamısı birmənalı idi. Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı törədilən vəhşilikdən bəhs olunur, bunların heç bir hüquq normalarına uyğun olmadığı qeyd olunurdu. Həmin gün mitinq iştirakçılarının tələbləri də daxil edilməklə Partiya Komitəsinin məsul işçiləri M.Qorbaçovun adına teleqram hazırladılar. Ermənilərin tərribatçı qruplarının törətdikləri hüquqa zidd hərəkatlər nəticəsində kütləyə nəzarət itirildi.

Hadisələrdən sonra başlanan istintaqın bir hissəsi bizim idarəyə gəlib çıxdı. Şəhərdə fəvqaladə hallar baş verəndə rabitəçilər iş başında idi.

SSRİ Rabitə Nazirliyinin fəvqaladə hallar üçün xüsusi təlimatı var. Orada qeyd edilir ki, belə hallarda rabitəçilərin birinci vəzifəsi odur ki, dövlət orqanlarını keyfiyyətli rabitə ilə təmin etsinlər,

ələlxüsus, hüquq mühafizə orqanlarını .Burada telefonlara məhdudiyət verilməsi də göstərilir.Biz də öz işimizi bu təlimata əsasən qurduq.Amma bizim haqqımızda yazılan şikayətlərdə belə bir ittiham irəli sürülürdü ki, guya Sumqayıt rabitə qovşağının işçiləri şəhərdə yaşayan ermənilərin mənzillərindəki telefonları bilərəkdən kəsiblər və bununla da onların fiziki məhv edilməsi üçün əlverişli şərait yaradıblar. Elektrik rabitəsinin bütün işçiləri istintaqa cəlb edildi. Müəssisənin rəhbəri kimi əsas məsuliyyət mənim üzərimdə idi. Telefonlara məhdudiyət verilən vaxtı, qısa müddətdə istəsəydik belə bilə bisməzdik ki, ermənilərin telefonları hansıdır...Təlimatı tam dəqiqliyi ilə yerinə yetirdiyimizi onlara anladandan sonra fakt təsdiq olunmadı. Mən işin bitdiyini hesab edirdim.

Noyabrın 7-də məni yenidən Moskvaya çağırtdılar. SSRİ Ali Məhkəməsində gedən prosesdə ermənilərin telefonlarının bilərəkdən kəsilməsi ittihamı yenidən irəli sürülmüşdü. 600 nəfərlik zalda cəmi 4 müttəhim azərbaycanlıdan başqa qalanları erməni idi. Müttəhimlərdən biri də Əhməd Əhmədov idi. Ona qarşı heç bir dəlil, sübut yox idi. Sadəcə kino lentindən istifadə edib, o izdihamın içində Əhməd Əhmədovun əlindəki ağac parçasını armatur kimi qələmə vermək heç bir məntiqə sığmırdı.

Zaldakı ermənilərin hamısı bir ağızdan bu dörd azərbaycanlıya ölüm hökmü tələb edirdilər. Bir epizodu nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Məhkəmə zamanı erməni qadınına sual verən hakim hadisələr zamanı onun harada olduğunu soruşdu. Qadın qonşusunun evinə sığındığını söylədi. Hakim qonşunun milliyətcə kim olduğunu xəbər alanda qadın “azərbaycanlıdır” dedi. Bu minvalla məhkəmənin hakimi bir neçə erməni ailəsinin harada gizləndiyini soruşdu. Hamısı azərbaycanlı qonşularının evində olduğunu vurğuladılar. Hakim yenə soruşdu, demək istəyirsiniz ki, sizin erməni ailələrinə azərbaycanlı ailələri qoruyub saxlayıb? Qadın “bəli”deyə cavab verdi .Zalda bir nəfər erməni qalxıb qadına erməni dilində təhqiramiz sözlər söylədi. Hakim məhkəmənin işinə mane olan bu şəxsi zaldan çıxarmaq istəyəndə vəkillər də daxil olmaqla, ermənilərin hamısı salonu tərk etdilər.Sonra onların təkidi ilə hakim həmin şəxsi salona dəvət etdi.

Mənə qarşı başqa ittiham da irəli sürüldü. Bizim rabitə şöbəsində sürücü işləmiş Mişanın ölümünü həyat yoldaşı mənim üzərimə atmaq istəyirdi. İddia edirdi ki, guya mən onları idarənin həyətindən çıxartmışam və dallarınca adam göndərib öldürmüşəm. Halbuki ,elə şəraitdə növbədə təhlükəli idi. Mişa ilə yoldaşına milis şöbəsinə getməsinə məsləhət gördüm. Çünki orada mühafizə tədbirləri görülmüşdü. Beləliklə, bu məhkəmədə ermənilər Əhməd Əhmədov barəsində əsassız ölüm hökmü çıxarılmasına nail oldular. Çox təəssüf ki, bu məhkəmədə Azərbaycandan heç bir rəsmi nümayəndə iştirak etmirdi.

Hadisələr zamanı Şəhər Sovetİ İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini işləyən Akif Kərimov bu hadisədə Sumqayıtın seçilməsini şəhərin iqtisadi durumu,sosial problemlər və əhalinin demoqrafik strukturu ilə bağladı.

- Sumqayıt inkişaf etmiş sənaye şəhəri sayılsa da, burada sosial problemlər yığılıb qalmışdı. Sənayenin inkişafı zamanı ona müvafiq sosial infrastruktur yaradılmamışdı. O illərdə Sumqayıtda müxtəlif millətlərdən olan 258 min 200 nəfər adam yaşayırdı ki, onlardan 14208 nəfəri erməni idi. Bu ermənilərin bir qismi “Qarabağ” və “Krunk” təşkilatlarına üzvlük haqqı verməkdən imtina edən, bu təşkilatların millətçilik və separatçılıq siyasətlərini qəbul etməyən adamlar idi. Diqqət edin, hadisələr ərəfəsində şəhərdə əhalinin orta yaşı 25-26 idi. Sənaye müəssisələrinin və texniki-peşə məktəblərinin yataqxanalarında yaşayan və valideyn nəzarətindən uzaq olan gəncləri hadisələrə təhrik etmək daha asan idi. Şəhərdə 52 yataqxana vardı.

Həmin dövrdə Sumqayıtın SSRİ-nin 500-ə yaxın şəhəri ilə iqtisadi əlaqəsi var idi. Bu da mənfi məlumatların daha geniş və sürətlə yayılmasına zəmin yaradırdı.

Sumqayıtın Bakının yaxınlığında yerləşməsi də əsas faktorlardan biri idi. Çünki buradakı məlumatları çəkilişləri Bakı vasitəsilə operativ olaraq, Azərbaycandan kənara çıxartmaq, antiAzərbaycan, antisumqayıt təbliğatını gücləndirmək daha rahat idi, nəinki Əli Bayramlıdan, yaxud Mingəçevirdən.

... On beş il keçib o vaxtdan Haqq öz yerini tutur. Ancaq təəssüf ki, erməni hiyləsi, erməni məkri o vaxt bizi qabaqlaya bildi, düşmənlərimiz hümanistliyimizdən ustalıqla istifadə etdilər.

Şəlalə İbrahimova

“Xalq qazeti” 01 mart 2003

Sumqayıt hadisələri şahidlərin gözü ilə

Tarix boyu belə ssenarilərdən istifadə edən ermənilər üçün növbəti fürsətli məqam 1985-ci ildə SSRİ-nin rəhbərliyinə ermənipərəst M.Qorbaçovun gəlişi ilə yarandı ki, bundan da onlar çox məharətlə bəhrələndilər.

Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb Ermənistanla birləşdirmək istəyən erməni separatçıları əvvəlcədən haşırılanmış ssenari üzrə hərəkət edirdilər. Dünya ictimaiyyəti qarşısında “vəhşi” azərbaycanlı obrazı yaratmaq və bununlada öz törətdikləri və törədəcəkləri bütün vəhşiliklərə bəraət qazandırmaq üçün onların bu qeyri-insani planında ilk yerlərdən birini Sumqayıt hadisələri tuturdu. Və 1988-ci fevral ayının 27-29-da Sumqayıt hadisələri erməni separaçılarının və xüsusi xidmət orqanlarının əli ilə törədildi.

Bəli, məhz ermənilər və xüsusi orqanlar tərəfindən. Bunu canlı şahidlər də hər zaman təsdiqləyə bilirlər. Gəlin onları bir daha dinləyək.

Cəmil Quliyev, Sumqayıt şəhər Mənzil İstismar İstehsalat Birliyinin rəisi:

O vaxt Təmir Tikinti İdarəsinin rəisi işləyirdim. İşin xüsusiyyətinə görə demək olar ki, hadisələrin ən qaynar nöqtələrində olurdum. Şahidi olduğum faktların hər biri onu göstərirdi ki, hadisələr müəyyən plan üzərində qurulub və onun müəllifləri bu işlərə uzun vaxt ərzində və böyük səylə hazırlaşıblar.

Əslində hadisələr fevral ayının 21-22-də başlamışdı. Şəxsən mənə hadisələrin başlanması haqqında ilk siqnal o zaman çatmışdı. Məhz ayın 21-i axşam saat 10 radələrində öz şəxsi avtomobilimlə işdən evə qayıdarkən mərkəzi küşələrin birinin yol ayrıcında dayanmış boylu-buxunlu, qara plaşlı 5-6 nəfərdən biri maşını saxlamağıma işarə etdi. Sumqayıt o qədər də böyük şəhər olmadığından sakinlərin əksəriyyəti heç olmasa üzdən bir-birini tanıyır və elə ona görə də heç nədən çəkinmədən maşını əylədim. Maşından düşəndən sonra gördüm ki, bu şəxslərin heç birini tanımıram. Mənə müraciət edəndə ləhcələrindən hiss etdim ki, bunlar azərbaycanlı deyillər.

Onlar məndən sənədlərimi və birdə “dəyirman hərlənir-fırlanır” və “fındıq” deməyimi tələb etdilər. Bunu eşidəndə əvvəlcə çox hiddətləndim, amma sonra sənədlərimi göstərdim və çıxıb getdim evimə. Sabahısı günü “Aygün” şadlıq sarayında toy məclisinə yığışmıdıq. Toyun şirin yerində salona bir dəstə gənc daxil oldu. Ucadan qışqıraraq Sergey adlı erməni onlara verməyimizi tələb etdilər. Onda qələbəlikdən istifadə edərək birtəhər Sergeyi aradan çıxarıb evinə gətirdik. Ancaq fevralın 27-də həmin dəstə Sergeyin evinə gələrək mənzilinin qapısını bərkədən döyməyə başladı. Qonşular onları inandırır ki, evdə heç kəs yoxdur. Basqınçılar binanın həyatına düşəndə qeyri ixtiyari ermənicə danışmağa başladılar. Sergeyin arvadı ermənicə danışmaq səsi eşidən kimi ürəklənib eyvana çıxdı. Bunu görəndə dəstə dərhal geri dönüb Sergeyin ailəsini son nəfərədək qətlə yetirdi.

Bunlar onu göstərir ki, Sergey Sumqayıt hadisələrini “müəllifləri” ilə əməkdaşlıq etmədiyi üçün qara siyahıya düşüb. Ümumiyyətlə Sumqayıt hadisələri zamanı öldürülən hər bir erməni bu və ya digər səbəbdən “müəlliflər” qarşısında buraxdığı “səhvə” görə qətlə yetirilmişdi.

Bəyverdi Əliverdiyev – şəhər icra hakimiyyətinin Z. Tağıyev qəsəbəsi üzrə nümayəndəsi:

1988-ci il fevralın 27-29-da baş vermiş Sumqayıt hadisələrində artıq 15 il keçib. Bu hadisələr böyük bir siyasi oyunun başlanğıcı, necə deyərlər, “ilk akkordları” idi. Azərbaycana qarşı yönəldilmiş sepataçılığa terrorizmə, nəhayət ki, işğalçılıq hərəkətlərinə haqq qazandırmaq üçün düşünülmüş şəkildə həyata keçirilirdi.

Bununla da “Sumqayıt hadisələri”kartından erməni “soyqırımını” adı ilə istifadə edib 15 ildir ki,dünya ictimaiyyətinə çatdırırlar.Şərəfsiz üçün yalan danışmaq,şərləmək adi bir haldır.Ermənilər də ömrü boyu utanmazcasına yalan danışmağa öyrəşiblər.Ancaq “yalan ayaq tutar,yeriməz” – deyiblər.Həm də artıq o dövrlər deyil.Bu gün Azərbaycan qüdrətli rəhbəri olan güclü bir dövlətdir.Və bu gün Azərbaycan həqiqətlərin əsl üzünü,ermənilərin xalqımızın başına gətirdikləri bütün vəhşilikləri dünya ictimaiyyətinə ən yüksək tribunalardan çatdırı bilir.

Xalqımızın ümidi yenə də möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevədir.İnanırıq ki,bu müdrik siyasətçinin qətiyyəti sayəsində tezliklə işğal olunan torpaqlarımız azad ediləcək,didərgin soydaşlarımız doğma yurdlarına dönəcəklər.Nəhayət,xalqımızın başına gətirilən bütün müsibətlərə,o cümlədən Sumqayıt hadisələrinə düzgün siyasi qiymət veriləcəkdir.

S. Səfiyev
“Respublika” 01 mart 2003

Sumqayıt hadisələri erməni terrorizminin tərkib hissəsidir

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının hərtərəfli və dinamik inkişaf etməsinə bu gün manea törədən əsas faktor iki qonşu xalqdan birinin məkrliyi və digərinin unutqanlılığı şəraitində tarixən yaranmış Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri probleimidir. Bu münasibətlər erməni tərəfin Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiya torpaqları hesabına “ Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq xülyasından törənmiş və XX əsrdə xalqımızın başına 1905, 1918-1920-ci illər qırğınları, 1948-1953-cü illər deportasiyası, 1988-ci il Əskəranda və Sumqayıtda törədilmiş hadisələri, 1992-ci il Xocalı soyqırımı kimi dəhşətli faciələri gətirmişdir. 1988-1993-cü illər Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı respublikamız 35 minə yaxın şəhid vermiş, ərazimizin 20 faizi işğal olunmuş, 100 milyard dollara qədər maddi itkilərə məruz qalmış, bir milyondan artıq adam öz ata-baba yurdlarından qovulmuşdur.

1987-i ildən bu günədək davam edən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tarixən yaranmış erməni-türk münasibətlərinin törəməsi olan uydurma “erməni məsələsi” ilə bağlıdır. Erməni məsələsi beynəlxalq diplomatiya məsələsi kimi, ilk dəfə 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra San-Stefano və Berlin sülh müqavilələrində əks olunmuşdur. (1, 193-196, 2, 280-293). San-Stefano sülh müqaviləsinin (3 mart 1878-ci il) 16-cı maddəsinə görə Türkiyə ermənilərin yığcam yaşadıqları vilayətlərdə islahatlar keçirməyi, onların həyat və əmlaklarının təhlükəsizliyini təmin etməyi öz üzərinə götürürdü. Bu maddənin yerinə yetirilməsinə nəzarət Rusiyaya həvalə olunurdu.

İngiltərə və Avstriya dövlətləri Rusiyanın Osmanlı Türkiyəsi üzərində qələbəsini rəsmiləşdirən San-Stefano sülh müqaviləsinə tanımaqdan imtina edir, Fransa və Almaniya dövlətlərini də cəlb edərək Berlin Konqresinin çağırılmasına nail olurlar.

Lakin Berlin Konqresindən nümayəndə heyəti əliboş qayıtdı. Erməni yazıçısı Raffi 1878-ci ildə Berlin Sülh müqaviləsində Türkiyə erməniləri üçün müstəqillik verilmədiyindən narazılığını bildirərək “Əbəs ümidlərlə aldanırıq” adlı məqaləsində yazırdı: “Azadlıq yalnız o millətlərə verilir ki, öz azadlıqlarını qılıncla müdafiə etməyi bacarırlar. Qan tökülməsə, Azadlıq yoxdur, necə ki, qurban vermədən xilas olmaq mümkün deyil” (2,293).

Beləliklə, Berlin Konqresində öz istəklərinə nail ola bilməyən ermənilər gələcəkdə Ermənistan dövlətini yaratmaq üçün hansı metodlardan istifadə etməyin lazım olduğunu özləri üçün tam yəqin edirlər:

- güc toplamaq, silahlanmaq, antitürk qiyamları törətmək, üsyana qalxmaq;
- terror aktları törətmək, hətta yeri gəldikdə bilərəkdən qurbanlar vermək;
- ağlamaq, sızlamaq, riyakarcasına göz yaşları axıtmaq və xarici ölkələrin diqqətini cəlb etmək, onlardan kömək istəmək.

Müstəqil Ermənistan dövləti yaratmaq uğrunda bütün erməniləri səfərbər etmək, onları maarifləndirmək məqsədilə proqramlarında bu metodlardan istifadə olunmasının vacibliyi, labüdlüyü öz əksini tapmışdır. 1885-ci ildə Fransanın Marsel şəhərində yaradılmış armenakanlar Partiyasının “Ermənistanın azad edilməsi haqqında təlim” adlanan sual-cavab formasında yazılmış proqramında deyilirdi: **Sual:** “Ermənistanı yadellilərdən kim azad etməlidir”? **Cavab:** “Erməni milləti özü”. **Sual:** “Hansı vasitələrlə”? **Cavab:** “Vasitələr müxtəlifdir, şəraitdən asılı olaraq, bəzən isə xaricilərin köməyi ilə”. **Sual:** “Azadlıq bayrağını və qılıncını kim qaldırmalıdır”? **Cavab:** “Bayrağı erməni keşişi qaldırmalıdır, qılıncı isə bütün erməni gəncləri, yeniyetmələr və 16 yaşından 45 yaşınadək kişilər”(2.316).

1887-ci ildə İsveçrənin Cenevrə şəhərində Qafqazdan olan bir qrup erməni tələbələri tərəfindən yaradılmış “Qnçak” (“Zəng”), 1890-ci ildə Tiflisdə yaradılmış “Daşnaksütyun” (“İttifaq”) partiyalarının Ermənistan Dövləti yaratmaq uğrunda mübarizə meydanlarında müxtəlif gizli təşkilatların yaradılması, nümayişlərin təşkil edilməsi, silahlı qiyamların, terror aktlarının törədilməsi və sairə bu kimi metodlar olmuşdur.

Terrorçuluq metodunun müxtəlif dövrlərdə və ayrı-ayrı ölkələrdə siyasi partiyalar tərəfindən istifadə olunduğu tarixdən yaxşı bəllidir. Yuxarıda adları çəkilən və bir çox digər erməni siyasi partiyaları da terrorçuluğu mübarizə metodlarından biri kimi qəbul etmişlər və artıq bir əsrdən çoxdur ki, bu metoddan Türkiyədə və Azərbaycanda yaşayan xalqlara qarşı geniş miqyasda istifadə edirlər. Bu barədə oxucu Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun direktoru, siyasi elmlər doktoru Rövşən Mustafayevin “Dirçəliş-XXI əsr” jurnalında nəşr olunmuş “Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər)” müxtəsər xronoloji ensiklopediya”sından və sayca o qədər də çox olmayan digər nəşrlərdən müəyyən qədər məlumat ala bilərlər.

Biz bilməliyik və unutmamalıyıq ki, ermənilər istənilən alçaqlığa hazırdırlar. Onlar təxribatlara əl ataraq, müsəlmanları özlərinə qarşı qalxmağa təhrik edəcək, bilərəkdən böyük itkilərə yol verəcək, sonra da bütün Avropaya özlərini yazıq, məzlum, iztirablı bir xalq kimi göstərmək üçün ah-nalə çəkərək zarıyacaqdır. Onlar öz cinayətləri üçün tədricən plan hazırlayacaq və onu həyata keçirmək üçün yollar arayacaqlar.

Biz isə oxucunun diqqətini erməni terrorizminin xüsusi bir növünə-yalnız ermənilərə xas olan, eybəcər, iyrənc, alçaq, rəzil, ağlabatmayan və normal insan təfəkkürünə yerləşməyən dəhşətli bir metoda-“klassik erməni terror metoduna” cəlb etmək istəyirik.

Mənşəcə latın sözü olan terror “qorxu”, “vahimə” mənasını bildirir və siyasi termin kimi rəqibinə qarşı onu fiziki cəhətdən məhv edənədək zor işlətmək, güc tətbiq etmək mənasında işlədilir. Bu baxımdan, öz siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün erməni millətçiləri tərəfindən başqa xalqların ictimai və siyasi xadimlərinə qarşı terror aktları törətmələrinə bəraət qazandırmaq yox, onları müəyyən mənada başa düşmək mümkündür. Lakin məqsədlərinə nail olmaq naminə terror aktlarını öz soydaşlarına, erməni əhalisinin müəyyən hissəsinə, siyasətdən uzaq, imkansız, sırayı adamlara qarşı törətməklə başqa millətləri (türk, rus, azərbaycanlı və s.) ermənilərə qarşı qaldırmaq, onları qan tökməyə təhrik etmək-bu cür hərəkətlər terrorçuluq metodunun tarixdə analoqu olmayan bir növüdür.

1889-cu ildə Amerikanın Vaşinqton şəhərində nəşr olunmuş “Türks and Armenians: A manual of the armenian qvection” adlı kitabın müəllifləri ər-arvad Castin və Karolin Makkartilər hələ XIX əsrin sonlarında erməni qaçqınçı dəstələrin xüsusi “erməni terroru” metodundan istifadə etmələri barədə çox səciyyəvi bir məlumat verirlər. “Qnçak” partiyasının fəallarından biri Türkiyədə Robert kollecini təşkil edən amerikalı missioner doktor Hamlinlə söhbət zamanı demişdir ki, qnçakçı dəstələr türk və kürd kəndlərinə silahlı basqın edərək onları qırmaq imkanını əldən verməyəcəklər və sonra da özləri qaçıb dağlarda gizlənəcəklər. Vəhşiləşmiş, quduzlaşmış müsəlmanlar ayağa qalxacaq, müdafiəsiz, kimsəsiz, aciz ermənilərin üstünə düşəcək və onları elə vəhşicəsinə qırmağa başlayacaqlar ki, Rusiya humanizm və xristian sivilizasiyası naminə işə qarışacaq və bölgədə öz nəzarətini tətbiq edəcəkdir. Eşitdiklərindən dəhşətə gələn missioner bu sxemi indiyədək bəlli olanların ən dəhşətlisi, məkrlişi, lap iblis əməli olduğunu söylədikdə, erməni ona demişdir: “Bu sxem, şübhəsiz ki, sizə belə görünür, biz ermənilər isə azadlıq naminə hər şeyə hazırıq. Avropa bolqarların başına gətirilən müsibətləri eşitdi və Bolqarıstana azadlıq verdi. Avropa bizim səsimizi o vaxt eşidər ki, milyonlarla qadın və uşaqlarımız ağlasınlar, zarisınlar, nalə çəksinlər. Biz fədakarıq. Biz bunu edəcəyik” (3,55-56).

Prof. V. Parsamyan 1972-ci ildə Yerevanda rus dilində nəşr olunmuş «История армянского народа (1800-1900 гг.)» adlı kitabında özü-özünə istinad edərək 1958-ci ildə elə Yerevandaca və elə rus dilində nəşr olunmuş “Из истории армянского освободительного движения” adlı digər bir kitabında yazdığı bir fikri təkrarən verir ki, N.Abelyan Berlin Konqresinin 61-ci maddəsinin Osmanlı Türkiyəsində yerinə yetirilmədiyindən narazılığını bildirərək erməni xalqına ünvanladığı “Müraciətnamə”də yazırdı: “Hazırkı Türkiyə hökumətindən hər hansı bir islahatın həyata keçirilməsini gözləmək, zənnimcə, göydəndüşmə hazır kökə arzulamaq kimi bir şeydir. Biz bütün ümidlərimizi Avropa ilə bağlayırıq...Lakin Avropa öz maraqlarını unudub bizimmi maraqlarımızı müdafiə edəcəkdir? Yalvarmaqla azadlıq və hüquq əldə etmək dünya xalqlarının həyatında mümkün olmayan bir işdir. Erməni xalqının barbarların əsarətindən xilas olmaq üçün bircə vasitəsi vardır-azadlığı öz qanı hesabına əldə etmək” (2,307-308).

Osmanlı Türkiyəsində muxtariyyət əldə etmək arzusu ilə çalışıb-vuruşan daşnaklar 1917-ci ildə Rusiya imperiyasında bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən istifadə edərək Cənubi Qafqazda erməni dövlətini yaratmağa nail olurlar. 1918-ci il may ayının 28-də Ermənistan Respublikasının yaranması elan edilir. İlk erməni daşnak hökumətinin başçısı, “Daşnaksütyun” partiyasının yaradıcılarından biri olan Ov. Kaçaznuni həmin dövrü belə xarakterizə edir: “Bu dövr erməni xalqının həyatında yeni dövr, çoxdan itirilmiş dövlətçiliyin bərpası dövrüdür” (4, 29).

Bir tikə quru ət parçası tapmayan ac qurdun diş qana batanda iştahası artdığı kimi, uzun müddət çalışsalar da, Osmanlı Türkiyəsində özləri üçün kiçik muxtariyyət belə əldə edə bilməyən erməni millətçi və separatçıların əlinə müstəqil erməni dövləti yaratmaq imkanı düşər-düşməz iştahaları birə-beş artdı və yenidən elan etdikləri Ermənistan Respublikasının dövlət müstəqilliyi hələ digər dövlətlər tərəfindən tanınmamış, daşnaklar 1919-cu ilin yazında Hindistan, Misir, İtaliya, Amerika, Fransa, İngiltərə və digər xarici ölkələrdə yaşayan erməni icmalarının maraqlarını təmsil edən və Poqos Nubar paşanın rəhbərlik etdiyi milli erməni nümayəndə heyəti ilə birlikdə hazırladıqları “dənizdən-dənizə böyük Ermənistan dövləti”ni yaratmaq planını Paris sülh konfransına (19.01.1919-21.01.1920.) təqdim edirlər. Həmin plana görə yaradılması nəzərdə tutulan “böyük Ermənistan” dövlətinin tərkibinə yeni ərazilər daxil edilməli idi.

Beləliklə, “Qara dənizdən Aralıq dənizinədək, Qarabağ dağlarından Ərəbistan səhrasınadək, geniş bir ərazidə “böyük Ermənistan” dövlətinin yaradılması planlaşdırılır və tələb edilirdi” (4, 43). Bu cəfəng tələbin imperialistsayağı xarakter daşdığını və onun həyata keçirilməsinin qeyri-real olduğunu etiraf edərək Ov. Kaçaznuni 1923-cü ilin aprelində yazırdı: “Bu imperialistsayağı tələbi necə həyata keçirmək mümkün olardı? Nə erməni hökuməti, nə də hakim “Daşnaksütyun” partiyası bu cür cəfəng layihəni heç xəyalına belə gətirmirdi. Əksinə, bizim nümayəndə heyəti İrəvandan Parisə kiçik imkanlarımıza müvafiq cüzi tələblərimizi çatdırmaq tapşırığı ilə getmişdi.

Təbiidir ki, faydasız və şişirdilmiş tələblər acı məyusluqla əvəz olunmalı idi” (4, 43-44).

Beləliklə, Ov. Kaçaznuni “dənizdən-dənizə böyük Ermənistan” dövlətinin yaradılmasının əleyhinə çıxmırdı. Alınmadığına görə məyus olmuşdu və bir növ özünə bəraət qazançıdırmaq istəyirdi. Ermənistan Respublikası bütövlükdə sovetləşirdi. SSRİ məkanında millətçilik, separatçılıq ideyalarının açıq-açığına təbliğinin qeyri-mümkün olduğu artıq dərk edilirdi. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, erməni millətçi və separatçı qüvvələr artıq “böyük Ermənistan” xülyasından əl çəkdilər. Əksinə, strateji məqsəd qüvvədə qalırdı, dəyişilən yalnız onun taktikası idi.

Təkcə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində deyil, hətta “beynəlmiləlçilik” ideologiyası üzərində qurulmuş və bütün fəaliyyəti zahirən bu istiqamətə yönəlmiş sovet dövründə belə erməni yazarları və alimləri yorulmaq bilmədən “böyük Ermənistan” xülyasına xidmət etmiş, antitürk, anti-Azərbaycan təbliğatı aparmış, gənc nəsillərini bu ruhda tərbiyə etmişlər. Məsələn, X.Abovyanın “Ermənistanın yararları” romanı, M.Nalbandyanın “Azadlıq”, Q.Alişanın “Vətən”, “Vətənpərvərin nəğmələri”, Q.Dodoxyanın “Qaranquş”, S.Şahəzizin “Levonun hüznü”, R. Patkanyanın “Arazın göz yaşları” şeirləri, S. Kaputikyanın “Karvan hələ yoldadır”, Z. Balayanın “Ocaq” kitabları və s. bu təbliğata xidmət edən yazıların cüzi bir qismidir.

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının və Sovet dövlətinin “arxitektərləri” o zaman SSRİ-də “millətlər və millətlərərası münasibətlər problemi” üzrə nüfuzlu mütəxəssislər hesab edilən SSRİ EA-nın müxbir üzvü T.Stepanyan, Sov.İKP-nın Marksizm-Leninizm İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini professor M. Mçedlov, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru S. Kaltaxçyan, SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun elmi kommunizm kafedrasının müdiri, professor E. Tatevosyan, SSRİ EA Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdiri, professor J. Arutyunyan, fəlsəfə elmləri doktorları, professorlar İ. Tsameryan, Q. Apresyan, A.Əzizyan və bir çox başqaları olmuşlar. Onlar SSRİ-də millətlər və millətlərərası münasibətlər probleminə həsr olunmuş namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmiş, yüzlərlə monoqrafiya və kitablar dərc etdirmiş, elmi-nəzəri konfranslarda isə hamıdan çox canfəşanlıq göstərmişlər. Lakin bu üzdənirəq “beynəlmiləlçi” alimlər erməni millətçi və separatçılarının 20 fevral 1988-ci ildə “Qarabağ hərəkatı”na başladıkları zaman nədənsə susdular, lal oldular. Onların heç biri kütlə arasına çıxmadı, mətbuatda söz demədi, millətçiləri ifşa etmədi! Susmaq, əlbəttə, razılıq əlamətidir. Bu faktın özü də onu göstərir ki, üzdənirəq “beynəlmiləlçi” erməni alimləri əslində ermənilərin anti-Azərbaycan təbliğatını, onların başladıkları separatçılıq hərəkatını dəstəkləyirlər...

1977-1981-ci illər ərzində Amerika Birləşmiş Ştatları prezidentinin məsləhətçisi vəzifəsində, hazırda ABŞ Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzinin məsləhətçisi, Con Hopkins adına Vaşinqton Universiteti nəzdində Pol X. Nittsenin Müasir Beynəlxalq Tədqiqatlar Məktəbində Amerika

Xarici Siyasəti üzrə professor işləyən, milliyyətə polyak Zbiqnev Bjezinski 1997-ci ildə nəşr etdirdiyi “Tələblərimə-sabahkı dünyanın mənzərəsini formalaşdırmaqda onlara kömək üçün “epiqrəflı “Böyük şahmat lövhəsi “(Великая шахматная доска. М.,1999) adlı kitabının böyük bir fəslini “Avrasiya Balkanları” adlandırmışdır.

Professor Z.Bjezinski “Balkanlar” sözünün Avropada etnik münaqişələr və böyük dövlətlərin bu regionda rəqabətləri ilə assosiasiya olduğunu qeyd edərək yazır ki, Avrasiyanın da öz “Balkanları” vardır. O, “Avrasiya Balkanları sırasına 9 dövləti- Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan, Türkmənistan, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və həmçinin Əfqanıstanı daxil edir. Türkiyə və İran da bu siyahıya daxil edilmək üçün potensial namizədlər sayılır. Amma bu iki dövlətin digərləri ilə müqayisədə siyasi və iqtisadi baxımdan daha çox həyat qabiliyyətli olduğu, hər ikisinin “Avrasiya Balkanlarında” regiona təsir göstərmək uğrunda fəal mübarizə apardığı və ona görə də onların bu regionda mühüm geostrateji oyunçular olduğunu göstərilir.

“Avrasiya Balkanları” ölkələrinin cənub-şərqi Avropa, Orta Asiya, Cənubi Asiyanın bir hissəsi, Yaxın Şərq və İran körfəzi rayonu kimi təbii sərvətlərlə zəngin olan və Şərqlə Qərbi kommunikasiya əlaqələri ilə birbaşa birləşdirən böyük bir ərazini əhatə etdiyi nəzərə alınarsa, bu regionda geniş iqtisadi və siyasi təsir dairəsi əldə etmək, burada olan zəngin yerüstü və yeraltı sərvətlərdən, o cümlədən təbii qaz və neft ehtiyatlarından bəhrələnmək həvəsinin təkcə Rusiya, Türkiyə, İran və Ukrayna kimi qonşuluqda yerləşən dövlətlərin deyil, həm də Fransa, İngiltərə, Almaniya və digər Qərbi Avropa dövlətləri ilə yanaşı, Amerika Birləşmiş Ştatları, Pakistan, Hindistan, Çin, və Yaponiya kimi ölkələrin də maraq dairəsində olduğunu anlamaq çətin olmaz.

Nəzərə almaq lazımdır ki, 1990-2015-ci illər ərzində dünyada enerji daşıyıcılarına olan tələbatın 50 faizədək artacağı hələ 1980-ci illərdə proqnozlaşdırılırdı. Belə bir fakt xüsusi maraq doğurur ki, Orta Asiyada və Xəzər dənizi hövzəsində olan yeraltı təbii qaz və neft ehtiyatlarının ümumi həcmi bütövlükdə Küveyt, Meksika körfəzi və Şimal dənizi regionlarındakı yataqlarda olan ehtiyatlardan xeyli artıqdır.

Deməli, istər Qərb, istərsə də Şərq ölkələrinin enerji daşıyıcılarına artan tələbat da bu regionda hasil olunacaq neftin və təbii qazın hesabına ödənilə bilər. Lakin nə qədər ki, SSRİ kimi qüdrətli bir dövlət mövcud idi, Orta Asiyada və Xəzər dənizi hövzəsində neft hasilatına və ixracına nəzarəti Rusiya təkbəşinə həyata keçirirdi və hər hansı digər bir ölkənin bu sahəyə müdaxilə etməsi mümkün deyildi. Beləliklə, SSRİ-nin dağılması labüd idi.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin 40-80-ci illərində kapitalizm və sosializm adlanan iki ictimai-siyasi sistem arasında gedən iqtisadi, siyasi, ideoloji və hərbi yarışda dünya sosializm sisteminin başında duran SSRİ dövləti iqtisadi cəhətdən artıq uduzmuşdu. Lakin onun hərbi potensialı hələ kifayət qədər qüdrətli idi. Odur ki, dünya sosializm sisteminin hərbi yolu ilə dağıdılması həm mümkün deyildi, həm də son dərəcə təhlükəli idi. Hərb yolu bütün dünyanı fəlakətə sürükləyər, nüvə müharibəsinə gətirib çıxara bilərdi. Ona görə də, dünya sosializm sisteminin başında duran, onun onurğa sütununu təşkil edən SSRİ dövlətini dağıtmaq məqsədilə hələ “soyuq müharibə” illərindən müxtəlif konsepsiyalar işlənib hazırlanırdı ki, bunların da arasında ən başlıcası çoxmillətli ölkədə etnik hissələrin gücləndirilməsi, millətlərarası ədavətlərin qızışdırılması, geosiyasi maraqların toqquşdurulması siyasəti oldu.

Z.Bjezinski “Avrasiya Balkanları” siyahısına daxil etdiyi ölkələri “etnik ziddiyətlər qazanı” adlandırır ki, onların da əksəriyyəti, daha doğrusu, 9 ölkədən səkkizi SSRİ-nin tərkibində olan müttəfiq respublikalar idi. Deməli, SSRİ-ni dağıtmaq yalnız “etnik ədavətlər qazanını” qızdırmaq, ölkə daxilində sabitliyi pozmaq, millətlərarası narazılıqları gücləndirmək, ölkədə hərc-mərclik salmaq yolu ilə mümkün ola bilərdi. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Baş katibi M. Qorbaçovun başladığı “yenidənqurma” siyasəti bu ssenarinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaratdı.

İlk addım Qazaxıstanda atıldı. 1986-cı ilin dekabrında Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun qərarı ilə Qazaxıstan KP MK-nin Birinci katibi vəzifəsində 25 ildən artıq bir müddətdə işləmiş, milliyyətə qazax, akademik Dinmühəmməd Kunayev o vaxt Ulyanovsk Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində işləyən, milliyyətə rus Gennadi Kolbinlə əvəz olundu. Mərkəzin bu qərarına etiraz əlaməti olaraq Alma-Ata şəhərində tələbələr kütləvi nümayişə qalxdılar. Dekabrın 18-də nümayişi dağıtmaq üçün güc tətbiq olundu, ilk qan töküldü.

Hadisələrin sonrakı cərəyanı oxucularımıza bəllidir: Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi (fevral 1988), Gürcüstan: Abxaziya, Cənubi Osetiya münaqişələri (1989), Pribaltika hadisələri (1988-1990), Moldaviya Dnestrıyanı münaqişəsi (1989-1991), Tacikistan vətəndaş müharibəsi (1990) və s... Beləliklə, 1991-ci ilin dekabrında SSRİ dağıldı.

Lakin M.Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi akademik A.Aqanbekyan 1987-ci il noyabrın 17-də Parisdə Erməni Fransa İnstitutunun və Erməni Veteranları Assosiasiyasının onun şəərəfinə təşkil etdikləri qəbulda çıxış edərək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistana verilməsi təklifi ilə M. Qorbaçova müraciət etdiyi barədə bəyanat verəndə, SSRİ-nin süqutuna hələ çox qalmışdı, ölkədə millətlərarası ədavətlər yenidən qızışdırılmağa başlanmışdı.

SSRİ-nin milli münaqişələr zəminində dağıdılması ssenarisinin müəllifləri və ssenarini həyata keçirməyə çalışan qüvvələr, o cümlədən erməni millətçi və separatçılarının havadarları Qarabağ uğrunda ümummilli erməni hərəkətinə təkan verə biləcək tutarlı bir siyasi bəhanə əldə etmək üçün Azərbaycan respublikası ərazisində anti-erməni iğtişəşləri törətmək qərarına gəldilər və bu məqsədlə əlverişli yer kimi Sumqayıt şəhərini seçdilər.

27-29 fevral 1988-ci il Azərbaycan Respublikasının millətlər dostluğu şəhəri olan Sumqayıtın 40 illik tarixində qeyri-adi, gözlənilməz və acı bir səhifəsidir. Həmin günlərdə şəhərdə törədilmiş iğtişəşlər nəticəsində müxtəlif millətlərdən olan 32 adam həlak olmuş, 400 nəfərdən çox adam bədən xəsarəti almış, 200-dən çox mənzil talan edilmiş, 50-dən artıq mədəni-məişət obyektı dağıdılmış, 40-dan çox avtomaşın sındırılmış və qismən yandırılmış, şəhərə 7 milyon rubl və ya 10 mln. ABŞ dolları məbləğində maddi ziyan vurulmuşdur. Bu iğtişəşləri araşdırmaq üçün SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən 18-55461-88 №-li xüsusi cinayət işi açılmış, 444 nəfər adam məhkəmə qarşısında cavab verməli olmuş, onlardan 400 nəfəri 10-15 sutka təcridxanalarda saxlanılmış, bir neçəsi uzunmüddətli həbs cəzasına, bir nəfəri-Əhməd İman oğlu Əhmədov isə güllələnməyə məhkum olunmuş və hökm tez-tələsik yerinə yetirilmişdir (5, 242).

Beləliklə, hələ XX əsrin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan publisisti Ömər Faiq Nemanzadə böyük uzaqgörənliklə söylədiyi bir fikrin son dərəcə əsaslı olduğu əsrin sonunda Sumqayıt

hadisələrinin timsalında təsdiqləndi. O, 1906-cı ildə “İrşad” qəzetinin səhifələrində çap etdirdiyi məqalələrindən birində yazırdı: “Ermənilər, necə olursa-olsun, özlərinin Ermənistan yaratmaq planlarını mütləq həyata keçirəcəklər və bu məqsədə nail olmaq üçün bizi Yerevandan, Qarabağdan və Qarsdan qovub çıxartmağa cəhd göstərəcəklər. Biz bilməliyik və unutmamalıyıq ki, ermənilər istənilən alçaqlığa hazırdırlar. Onlar təxribatlara əl ataraq müsəlmanları özlərinə qarşı qalxmağa təhrik edəcək, bilərəkdən böyük itkilərə yol verəcək, sonra da bütün Avropaya özlərini yazıq, məzlum, iztirablı bir xalq kimi göstərmək üçün ah-nalə çəkərək zarıyaçaqlar. Onlar öz cinayətləri üçün təcridən plan hazırlayacaq və onu həyata keçirmək üçün yollar arayacaqlar.

Doğrudan da, Sumqayıt hadisələrindən sonra erməni və Azərbaycan tərəflərinin bu hadisələrə münasibətləri tamamilə fərqlidir və ibrətamizdir. Erməni tərəfi dərhal anti-Azərbaycan kompaniyasına başladı. Onların “iniltisi”, “ah-nalələri” dünyanın hər yerində eşidildi, bütün qitələrə yayıldı. Erməni tərəfi hadisələrdən mümkün qədər çox “bəhrələnmək”, dünya ictimaiyyəti nəzərində azərbaycanlıların zalım, qəddar, qaniçən, vəhşi, barbar obrazını yaratmaq və guya bu səbəbdən də onlarla yaşamağın mümkün olmaması haqqında fikir formalaşdırmaq vaxt və vəsait əsirgəmədən çalışmağa başladı.

Əvvəlcədən planlaşdırılmış və qiblə ediləcək “ustalıqla” da həyata keçirilmiş hadisələrin əsil səbəbinin nə Sumqayıtla, nə də ki sumqayıtlılarla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Anti - erməni iğtişəşlərin törədilməsi üçün Sumqayıt şəhərinin seçilməsi bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə izah oluna bilər.

Birinci amil. Statistik məlumata görə 1988-ci il yanvarın 1-də Sumqayıtda müxtəlif millətlərdən olan 258 min 200 nəfər adam yaşayırdı ki, onların da 14.208 nəfəri erməni idi. Bu ermənilərin bir qismi “Qarabağ” və “Krunk” təşkilatlarına üzvlük haqqı verməkdən imtina edən, bu təşkilatların millətçilik və separatçılıq siyasətlərini qəbul etməyən adamlar idi.

İkinci amil. Ermənilər Azərbaycanda təkə Sumqayıtda yaşamırdılar. Bəs onda niyə hadisələri törətmək üçün məhz Sumqayıt seçilmişdir? Ona görə ki, Sumqayıtın yerləşdiyi ərazi Bakı ilə müqayisədə təkə iğtişəşləri törətmək üçün yox, həm də hadisələri lazım olan məcraya yönəltmək, şəhərin giriş-çıxış yollarına tam nəzarət etmək, bütövlükdə situasiyanı əldə saxlamaq, hadisələrin geniş miqyasda yayılmasına yol verməmək baxımından əlverişli idi.

Üçüncü amil. Sumqayıt şəhəri Bakıya yaxındır. Ona görə də Sumqayıtda hadisələr törədib Bakıdan dərhal dünya ictimaiyyətinə bu barədə geniş məlumat yaymaq, anti-Azərbaycan, anti--sumqayıt təbliğatını gücləndirmək üçün imkanlar daha çox idi.

Dördüncü amil. Azərbaycanın 40 yaşı təzəcə tamam olmuş, 80-dən çox millətin və xalqın nümayəndələri yaşayan gənc sənaye şəhəri Sumqayıt dünyanın bütün qitələrində təkə inşaatçılar, metallurqlar, kimyaçılar şəhəri kimi deyil, həm də xalqlar dostluğu, millətlər qardaşlığı şəhəri kimi tanınmışdı. Burada hadisələri törətməklə bütövlükdə Azərbaycan xalqının təbiətinə xas olan dostluq, insanpərvərlik, “beynəlmilətçilik” kimi xüsusiyyətlərinə ləkə salmaq, onu dünya ictimaiyyətinə millətçi, vəhşi, “barbar” bir xalq kimi çatdırmaq və bu səbəbdən də azərbaycanlılarla birgə yaşamağın mümkün olmaması fikrini formalaşdırmaq nəzərdə tutulurdu. Heç də təsadüfi deyildi ki, iğtişəşlər əsasən şəhərin Dostluq və Sülh küçələrində törədildi.

Beşinci amil. Gənclər şəhəri olan Sumqayıtda hadisələr ərəfəsində əhalinin orta yaşı 25-26 il idi. Buradan aydın olur ki, şəhərdə ağsaqqal, ağbirçək, böyük-kiçik münasibətləri hələ ənənə şəklində formalaşmamışdı. Deməli, gənclərin müəyyən bir qismini, xüsusən də sənaye müəssisələrinin və texniki peşə məktəblərinin yataqxanalarında yaşayan və valideyn nəzarətindən uzaq olan gəncləri hadisələrə təhrik etmək mümkün idi.

Altıncı amil. Heç də sirr deyildi ki, şəhər əhalisi arasında müxtəlif səbəblərdən (ailədən, ictimai quruluşdan, idarə müdirilərindən, yaşayış tərzindən, mənzil-məişət şəraitindən və s.) narazı olan adamlar da var idi.

Yeddinci amil. Şəhərdə 1981-1987-ci illər ərzində həbsxanalardan azad olunmuş 2378 nəfər yaşayırdı ki, onların da bir qismi bu və ya digər səbəblərdən öz həyatlarından narazı adamlar idi.

Səkkizinci amil. Çox güman ki, hadisələrin ssenarisi tutularkən hələ 1961-ci il may ayının 1-də Sumqayıt şəhərində Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi N.Xruşşovun “şəxsiyyətə pərəstis” siyasətinin əleyhinə etiraz nümayişinin baş tutduğu da nəzərə alınmışdı.

Doqquzuncu amil. Müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblər nəticəsində şəhərdə yaranmış gərgin ekoloji vəziyyət.

Onuncu amil. Sənaye müəssisələri ilə əhatə olunmuş sahədə peyda olmuş və el arasında “naxalstroy” və ya “gecəqondu” adlanan qeyri-rəsmi bir qəsəbədə antisanitariya şəraitində yaşamağ məcburiyyətində olan yüzlərlə ailənin təbii narazılığı.

On birinci amil. Sumqayıt şəhərinin 40 illik tarixində şəhəri idarə edən birinci şəxs-şəhər partiya komitəsinin birinci katibi vəzifəsində işləmiş adamlardan heç biri şəhərdə yaşamayıb, şəhərin sakinləri ilə məişət əlaqələri, gündəlik qayğıları səviyyəsində bağlı olmayıbdır. Çox güman ki, hadisələrin ssenarisi tutularkən bu amil də nəzərə alınmış və istənilən anda şəhərin birinci şəxsini harasa göndərməklə şəhəri bir növ “başsız” qoymağın mümkün olduğu əvvəlcədən nəzərə alınmışdı.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ uğrunda ümummilliy erməni hərəkətinə təkən verə biləcək anti-erməni iğtişalarının törədilməsi üçün məhz Sumqayıt şəhərinin seçilməsi təsadüfi deyildi və hadisələr əvvəlcədən hazırlanmış ssenari ilə 1988-ci il 27-29 fevralda törədildi.

Bu gün artıq məlumdur ki, hadisələri törədənlərin ön cərgəsində gedən xüsusi hazırlıq keçmiş təxribat qrupu tərəfindən hadisələrə təhrik olunmuş, yeniyetmələrə, müxtəlif cinayətkar ünsürlərə və yetkinləşməmiş gənclərə spirtli içkilər və narkotik maddələr qəbul etdirərək onları cuşa gətirən, sonra da “Qarabağ bizimdir!”, “Erməniləri qırın!”, “Ardımca!” şüarları ilə onları “Qarabağ” və “Krunk” təşkilatlarına pul verməkdən imtina etmiş ermənilərin yaşadıkları mənzillərə istiqamətləndirən, şəxsən altı nəfər erməni qətlə yetirən 1959-cu il təvəllüdü, əvvəllər -1979, 1981, 1982-ci illərdə üç dəfə mühakimə olunub üst-üstə 9 il 2 ay 13 gün həbsxanalarda yatmış qatı canı, terrorçunun milliyəti olmasa da, milliyətcə erməni olan Qriqoryan Eduard Robertoviç idi.

1988-ci il 27-29 fevral hadisələrini Kremlin göstərişi ilə əvvəlcədən hazırlanmış ssenari üzrə erməni və ermənipərəst millətçi, separatçı qüvvələr tərəfindən törədildiyini sübut edən kifayət

qədər faktlar üzə çıxmışdır. Biz isə ..., nə qədər ağır və acı olsa da, həmin qüvvələrin Sumqayıt bəhanəsini törədərək öz mənfur məqsədlərinə nail olduqlarını etiraf etmək məcburiyyətindəyik.

Həsən Sadıqov,

Ramazan Məmmədov

“Dirçəliş XXI əsr” 2003 Aprel